

บทที่ ๓

วิธีการจัดการโลกธรรม ๘ ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิธีการจัดการโลกธรรม ๘ ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อความชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้วิจัยขอเสนอใน ๕ ประเด็น คือ ๑. หลักธรรมที่สนับสนุนโลกธรรม ๒. หลักปฏิบัติเพื่อให้ได้โลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ ๓. การปฏิบัติต่อโลกธรรมของสาวกในสมัยพุทธกาล ๔. สาวกในสมัยพุทธกาลที่ปฏิบัติต่อโลกธรรมไม่ถูกต้อง ๕. สรุปวิธีการจัดการโลกธรรม ๘ ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท ตามลำดับดังนี้

๓.๑ หลักธรรมที่สนับสนุนการจัดการโลกธรรม

(๑) สัมปยุตธรรม ๗

พระพุทธศาสนาได้แสดงหลักธรรมหรือธรรมที่เกี่ยวข้องกับโลกธรรม เพื่อแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมนั้น ๆ และทำให้ได้โลกธรรมทั้ง ๘ ดังนี้

สัมปยุตธรรม ๗^๑ ธรรมของสัตบุรุษ ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดี ธรรมของผู้ดี

๑. ฉัมมัญญุตตา ความรู้จักธรรม รู้หลัก หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการรู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมดา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล และรู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมข้อนั้นๆ คืออะไร มีอะไรบ้าง พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าการปกครองตามราชประเพณีเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง รู้ว่าจะต้องกระทำเหตุอันนี้ ๆ หรือกระทำตามหลักการข้อนี้ ๆ จึงจะให้เกิดผลที่ต้องการอันนั้นๆ ในการปฏิบัติกิจหน้าที่และดำเนินกิจการต่าง ๆ รู้เข้าใจสิ่งที่ตนจะต้องประพฤติ ปฏิบัติตามเหตุผล เช่นรู้ว่า ตำแหน่ง ฐานะอาชีพ การงานของตนมีหน้าที่และความรับผิดชอบอย่างไร มีอะไรเป็นหลักการ จะต้องทำอะไรอย่างไร จึงจะเป็นเหตุให้บรรลุถึงผลสำเร็จที่เป็นไปตามหน้าที่และความรับผิดชอบนั้นๆ ดังนี้ เป็นต้น ตลอดจนขั้นสูงสุดคือรู้เท่าทันกฎธรรมดาหรือหลักความจริงของธรรมชาติเพื่อปฏิบัติต่อโลกและชีวิตอย่างถูกต้อง มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิตนั้นเป็นต้น

๒. อัถถัญญุตตา ความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำหรือความเป็นไปตามหลักเช่นรู้ว่าหลักธรรมหรือภาสิตข้อนั้น ๆ มีความหมายว่าอย่างไร หลักนั้นๆ มีความมุ่งหมายอย่างไรกำหนดไว้หรือพึงปฏิบัติเพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร การที่ตนกระทำอยู่มีความมุ่งหมายอย่างไร เมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้าง เข้าใจวัตถุประสงค์ของกิจการที่ตนกระทำ รู้ว่าหลักการนั้นมีความมุ่งหมายอย่างไร รู้ว่าที่ตนทำอยู่อย่างนั้นดำเนินชีวิตอย่างนั้น เพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร หรือควรจะได้บรรลุ

^๑ อิง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๑๔.

ถึงผลอะไร ที่ให้มีหน้าที่ ตำแหน่ง ฐานะการงานอย่างนั้น เขากำหนดวางกันไว้เพื่อความมุ่งหมายอะไร กิจกรรมที่ตนทำอยู่ขณะนี้ เมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้าง เป็นผลดีหรือผลเสียอย่างไรดังนี้ เป็นต้น ตลอดจนถึงขั้นสูงสุด คือรู้ความหมายของคติธรรมตา แลประโยชน์ที่เป็นสาระของชีวิตดังนี้ เป็นต้น

๓. อดัตถัญญตา ความรู้จักตน คือ รู้ว่า เรานั้น ว่าโดยฐานะ ภาวะ เพศ กำลังความรู้ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เท่าไร อย่างไร แล้วประพฤติให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป

๔. มัตถัญญตา ความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี เช่น ภิกษุรู้จักประมาณในการรับและบริโภคปัจจัยสี่ คฤหัสถ์รู้จักประมาณในการใช้จ่ายโภคทรัพย์ พระมหากษัตริย์รู้จักประมาณในการลงทัณฑ์อาชญาและในการเก็บภาษี รู้จักประมาณในการบริโภค รู้จักประมาณในการใช้จ่ายทรัพย์ รู้จักความพอเหมาะพอดี ในการพูด การปฏิบัติและทำการต่าง ๆ ตลอดจนการพักผ่อนหลับนอนและการสนุกสนานรื่นเริงต่าง ๆ เป็นต้น

๕. กาลัญญตา ความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่จะต้องใช้ในการประกอบกิจ กระทำหน้าที่การงาน เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา เป็นต้น

๖. ปริสัณญตา ความรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจที่ประชุมปฏิบัติ ต่อชุมชนนั้น ๆ ว่า ชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหา จะต้องทำกิจอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์อย่างนี้ เป็นต้น

๗. ปุคคลัญญตา หรือ ปุคคลปโลปรัญญตา ความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคล ว่า โดยอริยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะปฏิบัติ ต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้จะดำหนิ ยกย่อง และแนะนำสั่งสอนอย่างไร เป็นต้น

๒) อุกุศลมูล ๓

อกุศลมูล ๓^๒ รากเหง้าของความไม่ฉลาด หมายถึง รากเหง้าหรือต้นต่อของความชั่วทั้งปวง เมื่อกำเริบจะแสดงออกมาเป็นทุจริตทางกาย วาจา ใจ รวมเป็นเหตุให้เกิดกิเลส มี ๓ ประการ คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ โลภะ คือ ความอยากได้ของคนอื่นมาเป็นของตน อยากให้ตนมีเหมือนคนอื่น หรือมีมากกว่าผู้อื่น ความอยากมีหลายรูปแบบซึ่งจะก่อให้เกิดรากเหง้าของความชั่วทั้งปวง เช่น อิจฉา ความอยาก ปาปิจฉา ความอยากอย่างชั่วช้าลามก มหิฉา ความอยากรุนแรงอภิชฌา วิสมโลภะ ความอยากได้ถึงขั้นเพ่งเล็ง ความอยากจะเกิดมากขึ้น ซึ่งจะก่อให้เกิดความชั่วในตัวเอง วิธีแก้ไขความอยากคือการใช้สติ ระลึกรู้ในตน

๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย ได้แก่ การอยากฆ่า การอยากทำลายผู้อื่นๆ ความคิดประทุษร้ายเป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้หลายอย่าง เช่น ปฏิกิเลส ความ

^๒ อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๑๒/๗๐/๒๗๕.

หงุดหงิด โกรธ ความโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธ พยาบาท ความคิดปองร้าย ถ้าปล่อยให้มีโทษมาก ผู้นั้นจะเป็นคนชั่ว คนพาล และเป็นภัยต่อสังคม วิธีแก้ไขโทษ คือการใช้สติระงับตน และฝึกตน ให้เป็นผู้มีมือโทษ

๓. โมหะ ความหลงไม่รู้จริง โมหะ คือ ความหลงไม่รู้จริง ได้แก่ ความไม่รู้ไม่เข้าใจ ความมัวเมา ความประมาท เป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้ต่าง ๆ มากมาย เช่น มักจะ ลบหลู่คุณท่าน ปลาสะดีเสมอ มานะ ถือตัว มทะ มัวเมา ปมาทะ เลินเล่อ โมหะ ทำให้ขาดสติ ไม่รู้ผิดชอบร้ายแรงกว่าโลภะ และโทสะ รวมทั้งส่งเสริมให้โลภะและโทสะมีกำลังมากขึ้นยิ่งด้วย วิธีที่จะทำให้โมหะลดลงนั้นจะต้องปฏิบัติตนเป็นผู้ที่มี อโมหะ ความไม่หลงมกมาย

๓) อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท แปลว่า บาทฐานแห่งความสำเร็จหมายถึงสิ่งซึ่งมีคุณธรรมเครื่องให้ถึงความสำเร็จตามที่ตนประสงค์ ผู้หวังความสำเร็จในสิ่งใด ต้องทำตนให้สมบูรณ์ ด้วยสิ่งที่เรียกว่าอิทธิบาท ๔ คือ

๑. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น
๒. วิริยะ ความพากเพียรในสิ่งนั้น
๓. จิตตะ ความเอาใจใส่ฝึกฝนในสิ่งนั้น
๔. วิมังสา ความหมั่นสอดส่องในเหตุผลของสิ่งนั้น

ธรรม ๔ อย่างนี้ ย่อมเนื่องกัน แต่ละอย่างๆ มีหน้าที่เฉพาะของตนดังนี้

ฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ในฐานะเป็นสิ่งที่ ตนถือว่า ดีที่สุด ที่มนุษย์เรา ควรจะได้ ข้อนี้เป็นกำลังใจ อันแรก ที่ทำให้เกิด คุณธรรม ข้อต่อไป ทุกข้อ

วิริยะ หมายถึง ความพากเพียร หมายถึง การกระทำที่ติดต่อ ไม่ขาดตอน เป็นระยะยาวจนประสบ ความสำเร็จ คำนี้ มีความหมายของ ความกล้าหาญ เจืออยู่ด้วย ส่วนหนึ่ง

จิตตะ หมายถึง ความไม่ทอดทิ้ง สิ่งนั้น ไปจากความรู้สึก ของตัว ทำ สิ่งซึ่งเป็นวัตถุประสงค์นั้นให้เด่นชัด อยู่ในใจเสมอ คำนี้ รวมความหมาย ของคำว่า สมาธิ อยู่ด้วยอย่างเต็มที่

วิมังสา หมายถึง ความสอดส่องใน เหตุและผล แห่งความสำเร็จ เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปตลอดเวลา คำนี้ รวมความหมาย ของคำว่า ปัญญา ไว้อย่างเต็มที่

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ไว้ดังนี้

๑) ฉันทะ แปลว่า ความพอใจได้แก่ ความมีใจรักใคร่สิ่งที่ทำและพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จอยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุจุดหมาย ง่าย ๆ ว่ารักงาน และรักจุดหมายของงาน พูดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้น ๆ ของงานนั้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น เมื่อเห็นสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินทางไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำนั้นบรรลุจุดหมายก็รับสมนัสเป็นความชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขตถ้าสามารถปลูกเร้าฉันทะให้เกิดอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดี งามความ

สมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตและจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้นเมื่อรักแท้ก็มอบใจให้อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้เมื่อมีฉันทะนำแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุดให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้นของงานนั้น ไม่หวังพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลายจิตใจก็มุ่งแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอไม่ซำน ไม่ส่าย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้และพร้อมกับปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย

๒. วิริยะ แปลว่า ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้วแม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลาเท่านั้นปีเท่านั้นเดือนเขาก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ คนที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุนเวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิพร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เข้ามาประกอบคู่ไปด้วยกัน

๓. จิตตะ แปลว่า ความคิดจดจ่อ หรือเอาฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อเฝ้าคิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้น จะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจแต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันทีบางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ขลุ้ง่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืนไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัวอะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจเรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ทำงานลืมวันลืมคืน ลืมกินลืมนอน ความมีใจฝักใฝ่เช่นนี้ย่อมนำไปสู่สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่มั่นคงในกิจที่ทำมีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิพร้อมกันนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

๔. วิมังสา แปลว่า ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญ ตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้นในกิจที่ทำรู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิซึ่งจะเห็นได้ไม่ยากคนมีวิมังสาเป็นพวกชอบคิด ค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไปเช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากสาเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ ประกอบเหล่านี้เท่านั้น นั้น ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้วไม่เกิดผลอย่างที่เราคาดหมาย เป็นเพราะอะไรจะแก้ไขที่จุดไหน ฯลฯ เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่มั่นคงไปกับเรื่องที่พิจารณาไม่ฟุ้งซ่านไม่วอกแวก และมีกำลังเรียกว่าวิมังสาสมาธิซึ่งจะมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่น ๆ^๗

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดีสุรเตโช ป.ธ.๙) ได้ให้ความหมายของปฏิปทาไว้ว่า “ปฏิปทา คือ ทางดำเนิน ข้อปฏิบัติแนวทางปฏิบัติความประพฤติในทางธรรมมักปร ากฎต่อท้ายคำอื่น ๆ เช่น มัชฌิมาปฏิปทา หมายถึงข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ทุกขนิโรธปฏิปทา หมายถึงข้อปฏิบัติให้ถึง

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๒-๘๔๔

ความดับทุกข์เป็นต้น ปฏิบัติในทางโลกมักถูกนำมาใช้ในความหมายว่า ความประพฤดิและใช้กับ ความประพฤดิที่ดีงาม^๔

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของปฏิปทาในเชิงวิชาการไว้ว่า การปฏิบัติข้อปฏิบัติหรือวิธีปฏิบัติมีศัพท์เฉพาะเรียกว่าปฏิปทาคำว่าปฏิปทาในที่นี้มีความหมาย จำเพาะ หมายถึงข้อปฏิบัติวิธีปฏิบัติหนทางวิธีการ หรือวิธีดำเนินชีวิตให้บรรลุถึงความดับทุกข์ปฏิปทานี้พระพุทเจ้าได้ทรงกำหนดวางไว้แล้วโดยสอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ทรงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือเรียกง่าย ๆ ว่าทางสายกลางแปลว่าข้อปฏิบัติวิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็น กลาง ๆ ตามธรรมชาติมัชฌิมาปฏิปทานี้มีชื่อเรียกง่าย ๆ ว่า มรรค ซึ่งแปลว่าทาง ทางนี้มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง และทำให้ผู้ดำเนินตามเป็นอารยชนจึงเรียกชื่อเต็มว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค^๕ ซึ่งสรุปได้ว่า หลัก อธิปไตย ๔ นี้เป็นหลักที่เกื้อหนุนให้ถึงความสำเร็จในการดำเนินชีวิตตามวัตถุประสงค์ตามความมุ่ง หมาย คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ซึ่งเป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงทางแห่งความสำเร็จใน การดำเนินชีวิตและเป็นหลักความสัมพันธ์เชิงภายนอก ซึ่งในปฐมอิทธิบาทวิงค์^๖ ได้กล่าวความสัมพันธ์เชิงภายในระหว่างหลักอิทธิบาทสี่กับโลกธรรม ไว้ดังนี้

๑. อกุศลเจตนาอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทะ คืออกุศลนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทา ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ต่อด้วยอกุศลนั้นสร้าง ฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ต่อด้วยอกุศล นั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด และอกุศลนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือน หายเจริญเต็มทีแห่งอกุศลธรรมที่เกิดแล้วเหล่านี้เรียกว่า ความสัมพันธ์กับโลกธรรม

๒. อกุศลเจตนาอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยะ คืออกุศลนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทา ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ต่อด้วยอกุศลนั้นสร้าง ฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ต่อด้วยอกุศล นั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด และอกุศลนั้นสร้างฉันทะพยาม พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือน หาย เจริญเต็มทีแห่งอกุศลธรรมที่เกิดแล้วเหล่านี้เรียกว่า ความสัมพันธ์กับโลกธรรม

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดีสุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบัน บันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๔๘๙.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, พิมพ์ครั้งที่-๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า๕๗๐.

^๖ อ.ภ.วิ. ๓๕/๔๓๑/๓๔๒.

๓. ฝึกหัดเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตะ คือฝึกหัดนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทา ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ต่อด้วยฝึกหัดนั้นสร้าง ฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมอันเกิดแล้ว ต่อด้วยฝึกหัด นั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้ เกิดและ ฝึกหัดนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ความสัมพันธ์กับโลกธรรม

๔. ฝึกหัดเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสา คือฝึกหัดนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทา ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ฝึกหัดนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ฝึกหัดนั้นสร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิด และฝึกหัดนั้นสร้าง ฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เจริญเต็มที่แห่ง กุศลธรรมที่เกิดแล้วธรรมเหล่านี้เรียกว่า ความสัมพันธ์กับโลกธรรม

๓.๒ หลักปฏิบัติเพื่อให้ได้โลกธรรมฝ่ายอิฐฐารมณ

ปฏิบัติตนให้ได้โลกธรรมฝ่ายอิฐฐารมณ คือการปฏิบัติตามธรรมอันทำบุคคลให้งามด้วย กิริยา วาจา และอธยาศัย มีอยู่ ๒ ประการ ได้แก่

๑) ขันติ ความอดทน ได้แก่ ความอดทนต่อกิเลสและผัสสะชื่อ ขันติ ความอดทนนั้นมี หลายอย่าง เช่น อดทนต่อโลก โทสะ โมหะที่เกิดขึ้น อดทนต่อคำล่วงเกินด่าว่าของผู้อื่น อดทนต่อ ความลำบากตรากตรำและความหนาวร้อน เป็นต้น อดทนต่อทุกขเวทนา อันเกิดจากโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้น ย่อมทำให้หน้าตา กิริยา ท่าทาง และคำพูดงดงาม ไม่น่าเกลียด ไม่น่าชิงแต่ขันติ ความอดทน ในที่นี้ หมายเอาความอดทนในฝ่ายเดียวซึ่งเป็นไปทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม ซึ่งว่าโดยประเภท แล้วมี ๓ ประการ ได้แก่

(๑) อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เช่น อดทนต่อความหนาว ความร้อน อดทนต่อการ สอนผู้อื่นโดยไม่คิดเหน็ดเหนื่อยและเบื่อหน่าย อดทนต่อคำสั่งสอน อดทนในการศึกษาเล่าเรียนและ อดทนในการประกอบกิจการงานอาชีพด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ลุ่มลุ่มความโลภ ความโกรธความ หลงในวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ด้วยการประกอบเหตุจรตทางกาย วาจาและใจ

(๒) อดทนต่อทุกขเวทนา เช่น เมื่อเวลาเกิดอาพาธภายในหรือร่างกายเกิดบาดแผลเป็น ต้น ก็ไม่แสดงอาการทรมนทรมายวุ่นวายจนเกินกว่าเหตุไป จนเลิกล้มความตั้งใจในการปฏิบัติกิจการ หน้าที่ของตน

(๓) อดทนต่อความเจ็บใจ เช่น ในคราวที่ได้ประสบนิภูฐานมณีนี้อำนาจเสียดื้อสาคำสาปแช่งของผู้อื่นแม้ว่าคำนั้นไม่มีมูลความจริงก็อดทนเป็นต้น^๗

อีกนัยหนึ่ง ขันติ ความอดทนนี้ หากว่าโดยลักษณะมีอยู่ ๓ ประการ ได้แก่

(๑) อดทนด้วยการกลั่นไว้ได้ (ตติกาขันธ์) ต้องใช้สติอยู่เสมอกับคนที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่เป็นคณะต้องกระทบกระทั่งกันบ้างเป็นธรรมดา ถ้าได้ยินได้ฟังเสียงที่ไม่เพราะหูก็ต้องอดทนโดยนำเอาความดีเข้าต่อสู้เพื่อชนะความไม่ดีนั้นไม่ก่อเหตุวิวาทห่มเถียงกันขึ้นไม่ต้องทะเลาะวิวาทกัน เพราะคำพูดและเมื่อเกิดความโลภขึ้นก็ต้องมีสติรู้เท่าทัน พร้อมกับอดทนโดยไม่ยอมกระทำการต่าง ๆ ตามอำนาจความอกุศลมูล

(๒) อดทนจนเป็นตบะเดชะ (ตปขันติ) ข้อนี้มีความสำคัญมากยิ่งขึ้นไปอีก คนที่อยู่หนึ่งๆ เฉยๆ คอยระวังคำพูดของตนอยู่เสมอ โดยมากมักจะเป็นคนมีตบะทุกคน คนที่พูดมากจู้จี้ขี้บ่นจนรำคาญ ว่าคนโน้นบ้าง คนนี้บ้าง มักจะเสียตบะ เพราะจะทำให้คนอื่นขาดความเคารพเกรงกลัวส่วนคนที่มีความระวังเคร่งขรึมไม่ค่อยจู้จี้กับใคร พูดบ้างเป็นครั้งคราวมักจะมีคนเกรงกลัว มีตบะเดชะอยู่ในตัวและอดทนเผื่อความชั่ว อันประกอบด้วยโลภะ โทสะ โมหะในจิตให้หมดไป

(๓) อดทนจนยังคำพูดของผู้อื่นให้กลับอยู่เป็น เพื่อนเป็นมิตรกันได้ (อิริยาสนขันติ) ได้แก่ การทนได้ ทรงได้เหมือนลักษณะของแผ่นดิน แม้ต้นไม้ ภูเขาและอื่น ๆ แผ่นดินก็ยังทรงไว้ได้อดทนจนเปลี่ยนเรื่องร้ายให้กลายเป็นเรื่องดี คือ ยอมรับความลำบากกายลำบากใจ ยอมรับด้วยใบหน้าขึ้นบาน เขาจะตำหนิติเตียน คำว่า หยาบคายเสียดื้อสาคำสาปแช่งอย่างไรก็ทนได้ ไม่แสดงการโต้ตอบอย่างไรก็ตาม มวลมนุษยย่อมมีพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นส่วนดีและชั่วมากระทบ อาจล้อหรือยั่วจิตชักจูงให้กำหนดยินดียินร้ายได้บ้าง ให้ขัดเคืองเสียใจบ้าง ให้หลงมัวเมาบ้างอยู่เสมอ ๆ ถ้าบุคคลผู้ใดมีความประมาทผลอสติแล้ว อกุศลธรรม เช่น โลภะก็อาจเข้าครอบงำจิตได้ และถ้าไม่อดกลั้นข่มใจไว้ ปล่อยให้ไปตามอำนาจของโลภะแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้บุคคลนั้นทะเยอทะยานกระเสือกกระสนชวนขวายไปในการกระทำต่าง ๆ ไม่เลือกว่าการกระทำนั้นดี ชั่วถูกหรือผิด เมื่อเป็นเช่นนี้ ผล คือ ความทุกข์ก็ย่อมเกิดขึ้นตั้งต้นแต่เมื่อมีความทะยานอยากเกิดขึ้นจนถึงได้รับโทษทุกข์เพราะการกระทำที่ชั่วร้าย เพราะฉะนั้นการอดทนข่มใจไว้ ไม่ปล่อยไปตามอำนาจของโลภะ โทสะโมหะ และความทะยานอยาก จึงเป็นคุณบุญกุศลสำหรับผู้ปฏิบัติตามธรรมเพื่อกำจัดความโลภดังกล่าว ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ขันติ ปรมัตโป ตีติกขา ขันติ คือ ความอดทนเป็นตบะอย่างยิ่ง”^๘ อย่างไรก็ตาม เมื่อมีความอดทนแล้ว พุทธศาสนาเถรวาทยังได้กล่าวถึงอานิสงส์หรือประโยชน์ของขันติความอดทนว่ามีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่

๑) เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนเป็นอันมาก

^๗ มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, อธิบายธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘-๑๑.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๔/๕๗.

- ๒) เป็นผู้ไม่มากด้วยเวร
- ๓) เป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ
- ๔) เป็นผู้ไม่หลงกระทำกาละ
- ๕) เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^๙

๒) โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ได้แก่ ความสงบเสงี่ยมทางกาย ทางวาจา และทางใจ ในที่บางแห่งใช้ว่า “อวิโรธนะ” ไม่พิโรธ ในภาษาไทยว่า “ใจเย็น” ก็ทำให้ดังมเหมือนกัน เพราะเมื่ออดทนได้แล้วก็ไม่แสดงกิริยาการวาทะ ให้ผิดปกติ คนที่ถูกหมิ่นประมาทให้ได้รับความเจ็บใจ ไม่แสดงการโต้ตอบเพราะอดทนได้ แต่ยังคงแสดงอาการผิดปกติ เช่น หน้าบูดบึ้งเมื่อเกิดความโกรธขึ้น หรือ ครวญครางเมื่อทุกขเวทนาครอบงำเป็นต้น เพราะยังขาดธรรมะ คือ โสรัจจะ แต่สำหรับผู้มีขันติอดทนต่อความเจ็บใจได้แล้ว ยังรู้จักทำให้สงบเข้มแข็งขึ้นอีกด้วย คือ เป็นปกติเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น เพราะมีธรรมะ คือ โสรัจจะ ธรรมข้อนี้ย่อมเข้าสนับสนุนขันติ ความอดทนให้สูงขึ้นยิ่งขึ้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลพึงเห็นบุคคลใดผู้มักขี้โทษ เหมือนบุคคลผู้บอกขุมทรัพย์ มักกล่าวข่มขี มีปัญญาพึงคบบุคคลผู้เป็นบัณฑิตเช่นนั้น เพราะว่าเมื่อคบบัณฑิตเช่นนั้น มีแต่คุณที่ประเสริฐโทษที่ลามกย่อมไม่มี ภูเขาศิลาล้วนเป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะลมฉันใด บัณฑิตทั้งหลายก็ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนิรโทษและสรรพภัย ฉะนั้น^{๑๐}

๔) ธรรมที่ทำให้เข้าใจโลกธรรม

ไตรลักษณ์ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ คือลักษณะประจำของทุกสรรพสิ่งในโลกมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจัง ความไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ เป็นธรรมดา
๒. ทุกขัง ความเป็นทุกข์ ในที่นี้คือการคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องแตกดับเพราะมันไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ เช่นบ้านก็ต้องพัง คนก็ต้องตาย
๓. อนัตตา ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับบัญชาไม่ได้ เช่นบังคับให้ไม่แก่ไม่ได้ บังคับให้ไม่เจ็บไข้ก็ไม่ได้ บ้านบังคับให้ไม่แก่ก็ไม่ได้คนมักมองไม่เห็นไตรลักษณ์ จึงลุ่มหลงมัวเมา ยินดียินร้ายหวั่นไหวในโลกธรรม ต้องตกอยู่

ในห้วงทุกข์ตลอดเวลาผู้ที่ทำนิพพานให้แจ้งแล้ว ท่านเห็นนิพพานซึ่งอยู่พ้นกฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์พ้นการเวียนว่ายตายเกิด มีความสุขอย่างยิ่ง เป็นบรมสุขที่ไม่กลับทุกข์อีก จึงไม่ยินดีในโลก ธรรมไม่ลุ่มมัวไม่หลงใหล ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ไม่ยินดีกับลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ไม่หวาดกลัวจะเสื่อมลาภเสื่อมยศ ถูกนิรโทษ หรือตกทุกข์ คนทั่วไปเวลาป่วยไข้มักเป็นทุกข์ทั้งกายและใจ แต่ผู้ที่ทำ

^๙ อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๕/๒๒๘.

^{๑๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๑๘.

นิพพานให้แจ้งแล้วใจจรตอยู่ในนิพพานไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นทุกขนั้นจะหยุดอยู่แค่ว่า กิเลสเข้าไปไม่ถึง
ใจท่านท่านมีจิตที่มั่นคงตลอด^{๑๑}

สรุปว่า ความอดทนและความสงบเสถียรนี้ก็ต้องอาศัยสติและปัญญาคุมกำกับอยู่เสมอไม่
ปล่อยประมาท เมื่ออารมณ์ที่ชั่วนั้น ๆ เกิดขึ้นในจิตก็มีสติอดกลั้นไว้และใช้ปัญญาพิจารณาตามดูไปเช่น
พิจารณาถึงความโลภที่เกิดขึ้นในจิตใจว่าความโลภเป็นสิ่งไม่ดี เป็นอกุศลธรรม ทุกสิ่งทุกอย่างไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เมื่อใช้สติและปัญญาพิจารณาตามไปอยู่ อกุศลมูล คือ
ความโลภที่เกิดขึ้นก็จะไม่สามารถคงอยู่ได้ กล่าวคือ จะค่อย ๆ เสื่อมสูญไปเอง เหมือนโจรผู้ร้ายที่ปอง
จะลักของเข้าไปในเรือน เมื่อเจ้าของทรัพย์แลเห็นคอยดูก็ไม่สามารถจะลักของได้นั่นใด ความโลภที่จะ
เกิดขึ้นและตั้งอยู่ในจิตได้ก็อาศัยจิตขาดสติเข้าคุมกำกับและปัญญาพิจารณา ถ้าเมื่อจิตประกอบด้วย
สติปัญญาอยู่แล้ว ความโลภก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้นั่น

พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยพระคาถาว่า “ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐที่สุด
ของบุรุษในโลกนี้ ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำมาความสุขมาให้ สัจจะแลเป็นรสังประโยชน์ให้
สำเร็จกว่ารสทั้งหลาย นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตของบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐที่สุด

บุคคลย่อมข้ามโอฆะด้วยศรัทธา ย่อมข้ามอภยได้ด้วยความไม่ประมาท ย่อมล่วงทุกข์
ได้ด้วยสติเพียร ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา

บุคคลเชื่อมธรรมของพระอรหันต์ทั้งหลาย เพื่อบรรลุนิพพานเป็นผู้ไม่ประมาท มีปัญญา
เป็นเครื่องสอดส่อง พังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา บุคคลผู้ที่ระกระทำสมควร มีความหมั่นยอมมหาทรัพย์
ได้ บุคคลย่อมได้ชื่อเสียงด้วยสัจจะผู้ให้ยอมผูกมิตรไว้ได้ ผู้ใดมีศรัทธาอยู่ครองเรือนมีธรรม ๔ ประการ
นี้ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ ผู้นั้นแลละจากโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่ตกเศร้า ถ้าว่าเหตุแห่งการได้
ชื่อเสียงยิ่งไปกว่าสัจจะก็ดี เหตุแห่งการได้ปัญญายิ่งไปกว่าทมะก็ดี เหตุแห่งการผูกมิตรยิ่งไปกว่าจา
กะก็ดี เหตุแห่งการผูกมิตรยิ่งไปกว่าจาคะก็ดี เหตุแห่งการหาทรัพย์ยิ่งไปกว่าขันติก็ดี มีอยู่ในโลกนี้ไซ้
ร้เชิญ ท่านถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากแม้เหล่าอื่นเกิด^{๑๒}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของฆราวาสธรรม ออกเป็น ๒ ประการ คือ ประการแรก
เป็นธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ ประการที่ ๒ เป็นธรรมที่ใช้หลักในการที่จะนำไปสู่การปฏิบัติธรรม
อื่น ๆ ให้สำเร็จ

๑. เป็นธรรมธรรมดาที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ

สัจจะ หมายถึง ชื่อตรงต่อเพื่อนฝูง ชื่อตรงต่อลูกเมีย ชื่อตรงต่อเวลาชื่อตรงต่อการทำงาน

^{๑๑} พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ, มงคลชีวิต ฉบับ “ทางก้าวหน้า”, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ฐาน
การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๓๓๒.

^{๑๒} กรมการศาสนา, พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร : หน่วยพิมพ์และ
จำหน่ายศาสนภัณฑ์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๗.

ทมะ หมายถึง ช่มใจ อย่าให้เกิดโทสะ อย่าให้เกิดความรัก หรือความเกลียด
 ขันติ หมายถึง อุดหนุนต่อความร้อน ความหนาว ความเหนื่อย อุดหนุนต่อคำด่า
 จาคะ หมายถึง การให้ทาน รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เพื่อนบ้าน มิตรสหาย
 ๒. เป็นธรรมที่ใช้หลักในการที่จะนำไปสู่การปฏิบัติธรรมข้ออื่น ๆ

๕) ธรรมที่สำหรับพัฒนาของคนในท่ามกลางโลกธรรม

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต)^{๑๓} ได้ให้ความหมายของฆราวาสธรรม หมายถึง ธรรม
 สำหรับฆราวาส ธรรมสำหรับการครองเรือน หลักการครองชีพของคฤหัสถ์

๑. สัจจะ หมายถึง ความจริง ซื่อสัตย์ จริ่งใจ พุดจริง ทำจริง
๒. ทมะ หมายถึง การฝึกฝน การช่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย
 แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา
๓. ขันติ หมายถึง ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียรเข้มแข็ง
 ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย
๔. จาคะ หมายถึง ความเสียสละ สละกิเลส สละความสุขสบาย และผลประโยชน์ส่วนตน
 ได้ใจกว้าง พร้อมทั้งจะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมทั้งจะร่วมมือ
 ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัว

สวัสดี ประทุมราช และคณะ^{๑๔} ได้ให้ความหมายของฆราวาสธรรม ไว้ดังนี้ ฆราวาสธรรม
 คือ ธรรมของผู้ครองเรือนหรือธรรมของบุคคลทั่วไปซึ่งหมายถึงธรรมของฆราวาสหรือคฤหัสถ์นำไปใช้
 ปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เพื่อให้เกิดความดี ความเจริญในชีวิตตนเอง ครอบครัว ชุมชนที่ตนอยู่อาศัย
 ฆราวาสธรรมนี้มีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. สัจจะ ความจริง คือ การยึดมั่นดำรงมั่นในสัจจะ มีความซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน มีความ
 สัตย์จริงอันได้แก่ ความจริงใจของตนเอง พร้อมกับมีความซื่อสัตย์กับบุคคลอื่น พุดจริง ทำจริงปฏิบัติ
 ตนตรงตามหน้าที่ ผลของสัจจะ คือ ได้รับความมีเกียรติ ได้รับความเชื่อถือ สามารถทำการได้
 สำเร็จทั้งทางโลกและทางธรรม

๒. ทมะ รู้จักข่มใจตนเองไว้หรือความฝึกฝนปรับปรุงตน เป็นการฝึกตนหรือควบคุมตนเอง
 ได้ รู้จักข่มใจของตนเอง ควบคุมอารมณ์ของตนเอง ผลของทมะ คือ ช่วยลดกิเลสให้เบาลงป้องกันการ

^{๑๓} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), **คุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนรุ่นใหม่**,
 (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๓๘.

^{๑๔} สวัสดี ประทุมราช และคณะ, **หนังสือเรียนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย**, (กรุงเทพมหานคร :
 สำนักพิมพ์ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

กระทำชั่ว กระทำบาปและอกุศล ช่วยปรับปรุงตนเองให้ดีขึ้นอยู่เสมอ สามารถบังคับตนเองปรับตัวเพื่อให้เข้าทำงานและสภาวะแวดล้อมได้ดี

๓. ขันติ ความอดทน คือ การมุ่งทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียรมีความเข้มแข็งอดทน ทำงานอย่างมีจุดหมายไม่หวั่นไหวต่อสิ่งต่าง ๆ ไม่ท้อถอยอดทน แยกได้ ๓ ประการคือ

๓.๑ ความอดทนที่มีปรากฏการณ์ธรรมชาติ ได้แก่ ทนต่อความร้อน ความหนาว ความทุกข์ยากลำบากต่าง ๆ ความหิว เป็นต้น

๓.๒ ความอดทนที่มีต่อความเจ็บปวดทรมานร่างกาย ได้แก่ ความเจ็บปวดจากอาการบาดเจ็บการเจ็บปวดจากการป่วยไข้ ความเหนื่อยยากตรากตรำต่อการทำงานต่าง ๆ เป็นต้น

๓.๓ ความอดทนที่มีต่อกิเลส รวมถึง ความอดกลั้น อดออม ความเจ็บใจ ความคับแค้น คับข้องใจ เมื่อพบกับการดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามหรือดูต่ำว่ากล่าว เป็นต้น ผลของขันติคือ ทำให้สงบไม่ให้อุญอื่นเกิดความเดือดร้อน การทำงานต่าง ๆ ประสบผลสำเร็จ

๔. จาคะ ความเสียสละ ได้แก่ การให้ปันสิ่งของของตนกับคนที่ควรให้ปัน หมายถึงการช่วยเหลือเกื้อกูล การมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยลดกิเลส หลีกลดความโลภให้น้อยลง เช่น การให้ทาน การบำเพ็ญประโยชน์ต่อส่วนรวม เป็นต้น ผลของ จาคะ คือ ทำให้ความโลภของคนเราหมดหรืออย่างน้อยก็เบาบาง

สมศักดิ์ สิ้นธุระเวชญ์ และคณะ^{๑๕} ได้ให้ความหมายของฆราวาสธรรมไว้ดังนี้ ฆราวาสธรรม คือ หลักธรรมที่ผู้ครองเรือนหรือฆราวาสพึงนำไปถือปฏิบัติต่อกัน เพื่อสร้างความสามัคคีต่อกัน อันจะก่อให้เกิดความสุข ความเจริญต่อตนเองและหมู่คณะตลอดจนครอบครัวและสังคมที่ตนอาศัยอยู่ ฆราวาส มี ๔ ประการ คือ

๑. สัจจะ หมายถึง การซื่อสัตย์ ซื่อตรง ด้วย กาย วาจา ใจ ความซื่อสัตย์นำมาซึ่งความไว้วางใจต่อกัน ทำให้เกิดความรัก นับถือ และคบหากันด้วยความบริสุทธิ์ใจเป็นเหตุให้เกิดความสงบสุข ความอบอุ่นในครัวเรือนและสังคม

๒. ทมะ หมายถึง การข่มใจตนเองไม่ให้แสดงพฤติกรรมไม่ดีออกมาเมื่อเกิดความไม่พอใจใด ๆ การเกรี้ยวกราด ผรุสวาท ทำให้เกิดความวุ่นวาย ไม่สงบ และนำความโกรธ เจ็บช้ำนำใจมาสู่ผู้ถูกเกรี้ยวกราด ผรุสวาท ทำให้เกิดความผิดใจและเหมินหมางกันในที่สุด การรู้จักข่มใจจึงเป็นการรักษาสันติและความสงบสุขให้คงอยู่กับครอบครัวและสังคม

๓. ขันติ หมายถึง การอดทนต่อความยากลำบากกาย ลำบากใจต่างๆ ได้แก่ การอดทนต่อหน้าที่หนัก และยากลำบาก อดทนต่อความเจ็บไข้ได้ป่วยของร่างกาย และอดทนต่อเรื่องยุ่งยาก ลำบากใจต่างๆ ความอดทนจะช่วยให้เราไม่ตอบโต้ต่อสิ่งที่มาทำให้ตนได้รับความลำบากทำให้เกิดความวุ่นวาย เดือดร้อน และไม่สงบขึ้น ความอดทนจึงนำความสงบสุขมาให้ครอบครัวและสังคมได้

^{๑๕} สมศักดิ์ สิ้นธุระเวชญ์ และคณะ, หนังสือเรียนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๓๙), หน้า ๒๔๐.

๔. จาคะ หมายถึง การเสียสละทรัพย์สิ่งของ กำลังกาย กำลังสติปัญญา แบ่งปันความช่วยเหลือเหลือผู้คนที่ขาดแคลนและได้รับความทุกข์ให้พ้นความขาดแคลนและพ้นทุกข์ การสละความสุขส่วนตัวเพื่อผู้อื่น ทำให้เกิดมีใจผูกพันรักใคร่ เห็นอกเห็นใจ และภักดีต่อกัน ครอบครัวและสังคมจึงอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

พรทิพย์ กล้ารบ และคณะ^{๑๖} ได้ให้ความหมายของ ขรवासธรรม ไว้ดังนี้ ขรवासธรรม หมายถึง ธรรมที่ขรवासหรือผู้ครองเรือนพึงนำมาปฏิบัติ เพื่อให้เกิดการดำเนินชีวิตที่มีความปกติสุขคือ มีความสงบสุข มีความเจริญก้าวหน้า และมีความรักใคร่สามัคคีกันในครอบครัว หมู่คณะชุมชน ตลอดจนสังคมและประเทศชาติของตน ขรवास มี ๔ ประการ คือ

๑. สัจจะ หมายถึง การมีความจริงใจ ซื่อสัตย์สุจริตต่อกันในเรื่องต่าง ๆ คือมีสัจจะต่อเวลา มีสัจจะต่อหน้าที่ มีสัจจะต่อคำพูด และสัจจะต่อการถือระเบียบวินัย

๒. ทมะ หมายถึง การระงับข่มใจ ควบคุมตนเองไม่ให้เกิดอารมณ์หรือความรู้สึกที่ไม่ดีอันเป็นสาเหตุของการประพฤติปฏิบัติที่ไม่ดีต่าง ๆ และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาปรับปรุงตนเอง

๓. ขันติ หมายถึง ความอดกลั้น อดทนต่อสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาต่าง ๆ ได้แก่ ความยากลำบาก ความทุกข์เวทนา ความเจ็บปวด เจ็บแค้น และอำนาจของกิเลส คือ ความรัก โลภ โกรธ หลง

๔. จาคะ หมายถึง การบริจาค แบ่งปันทรัพย์สิ่งของและอื่น ๆ ของตน ได้แก่ ความรู้ ความคิด กำลังกาย กำลังใจ การสงเคราะห์แก่ผู้ที่ยากไร้หรือตกทุกข์ได้ยากอันจะทำให้เกิดความสุขความยินดีแก่ทั้งผู้ให้และผู้รับ

จอมใจ หิรัญทรัพย์ และคณะ^{๑๗} ได้ให้ความหมายของ ขรवासธรรม ไว้ดังนี้ ขรवासธรรม คือ ธรรมที่ผู้ครองเรือนหรือชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า ขรवास หรือ คฤหัสถ์ พึงนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เพื่อให้เกิดความดี และความเจริญในชีวิตของตน ในครอบครัวตลอดจนชุมชน ท้องถิ่นที่ตนอาศัยซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. สัจจะ หมายถึง การมีความซื่อสัตย์ซื่อตรงต่อกัน การมีสัจจะ จะทำให้คนมีความไว้วางใจรักใคร่ มีความสนิทสนมต่อกัน อันจะทำให้เกิดความอบอุ่น และสงบสุขในชีวิต ในทางตรงกันข้ามการไร้สัจจะ คือ การหลอกลวง การคิดคดโกง จะทำให้เกิดความหวาดระแวง ไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความแตกร้างแตกแยกในครอบครัวได้ในที่สุด

๒. ทมะ หมายถึง การข่มจิตของตนเอาชนะอารมณ์และความรู้สึกไม่ดีต่าง ๆ ไม่ให้มีการกระทำหรือการแสดงออกมา เช่น เมื่อโกรธก็ไม่เกรี้ยวกราด พลุกพล่าน อันอาจจะเป็นสาเหตุให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้ง แตกแยกในครอบครัว หรือทำให้ครอบครัววุ่นวายขาดความสงบสุขได้

^{๑๖} พรทิพย์ กล้ารบ และคณะ , หนังสือเรียนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๘.

^{๑๗} จอมใจ หิรัญทรัพย์ และคณะ, หนังสือเรียนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๓๙), หน้า ๒๐๗.

นอกจากนี้ยังต้องข่มใจต่อการยั่วของกิเลส หรืออำนาจฝ่ายต่ำที่จะนำความเดือดร้อน หรือความเสื่อมเสียมาสู่ครอบครัวได้ เช่น อดใจไม่เที่ยวเล่นสนุกสนาน ข่มความเกียจคร้านในการปฏิบัติหน้าที่ การงานเป็นต้น

๓. ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้นต่อสิ่งไม่ชอบต่าง ๆ เช่น อดทนต่อความยากลำบากในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ได้แก่ การประกอบอาชีพ หรือการเรียน เป็นต้น ความอดทนต่อการเจ็บปวดของร่างกาย ความกลั้นต่อความรู้สึก รัก โลภ โกรธ หลง อันจะนำไปสู่การทำ ความผิดต่าง ๆ ความอดทนเป็นธรรมพื้นฐานที่นำไปสู่ความดี ความสำเร็จทั้งปวง

๔. จาคะ หมายถึง ความเสียสละ บริจาคสิ่งของสงเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นที่ขาดแคลนหรือตกทุกข์ได้ยาก เช่นการให้เสื้อผ้า อาหารแก่คนยากจน การให้คำแนะนำปลอบใจผู้มีความทุกข์ เป็นต้น การเสียสละจะทำให้ผู้ขาดแคลนได้รับสิ่งที่ตนปรารถนา เป็นการแบ่งปันความสุขให้แก่คนในครอบครัวและสังคม ซึ่งจะทำให้ เกิดความรักใคร่ เห็นอกเห็นใจ และมีความอบอุ่นในสังคมยิ่งขึ้น

๑) หลักการพัฒนาตนให้มีความเข้มแข็งในกระแสของโลภธรรม

การพัฒนาตนหรือการฝึกฝนตน ถือว่าเป็นหลักของบัณฑิตผู้ฉลาด ผู้มีปัญญาในโลกนี้ จะต้องฝึกฝนตนเอง เพื่อความเจริญก้าวหน้าด้วยคุณธรรมต่าง ๆ มีเมตตา กรุณา เป็นต้น และหน้าที่กิจการงานที่ตนกระทำอยู่นั้น ตัวอย่างเช่น คนไข่น้ำ ย่อมไข่น้ำ ช่างครกก็ดัดลูกครกให้ตรง ช่างไม้ถากไม้ให้ตรงบัณฑิตย่อมฝึกตน^{๑๘} และตนเองจะต้องปฏิบัติตามในสิ่งที่สอนคนอื่นได้อีกด้วย ดังนั้น บุคคลพึงฝึกตนก่อน บุคคลพึงฝึกฝนอบรมตนให้ดำรงอยู่ในคุณธรรมที่ดีเสียก่อน จึงค่อยสอนคนอื่น จะไม่เดือดร้อนในภายหลัง ทั้งจักเกิดประโยชน์ในการสอนนั้นด้วย การพัฒนาตนให้มีความประพฤติที่ดีเป็นสิ่งที่จำเป็นมากในพระพุทธศาสนา เพราะถือว่ามนุษย์จะพัฒนาด้านจิตใจ และสติปัญญาให้เจริญก้าวหน้าได้โดยปราศจากศีล หรือพฤติกรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติไม่ได้เลย ขณะเดียวกันพฤติกรรม หรือการแสดงออกทางกายและวาจา นั้น ย่อมสะท้อนให้เห็นด้านจิตใจไปในตัวเอง ด้วยผู้หวังความสุขเจริญ แก่ตนพึงมีศีลเป็นพื้นฐานทั้งสิ้น นอกจากจะไม่สร้างปัญหาให้แก่ตนแล้ว ยังไม่สร้างปัญหาอันเป็นภัยต่อสังคมอีกด้วย แล้วยังเกื้อกูลสงเคราะห์สังคมให้สงบสุข ไม่ทำลายคน ไม่ทำลายธรรมชาติก็เพราะมีศีลเป็นเกราะกำบัง การพัฒนาคนในเบื้องต้นจึงมุ่งสร้างดุลยภาพ โดยฝึกคนให้มีการให้คู่ไปกับการได้ และการเอา คือ ไม่ให้มุ่งจะเอาอย่างเดียว แต่ให้มีการให้ด้วยเหตุนี้ หิริและโอตตปะ ความละอาย และความเกรงกลัวต่อบาปอกุศลก็จะไม่เกิดขึ้นทั้งแก่ชีวิตของตนและสังคม การเบียดเบียนก็จะลดน้อยลงไป^{๑๙}

^{๑๘} พุ. ธ. ๒๕/๘๐/๕๓.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรม มปิฎก หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓-๑๔.

๒) การพัฒนาตนตามหลักศีล

การพัฒนาตนด้านพฤติกรรม หรือศีลจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตทั้งของตน และคนหมู่มากในสังคมจะได้เกื้อกูลกันด้วยการมีสภาพชีวิต และการอยู่ร่วมกันที่จัดระเบียบไว้ด้วยดี เรียกว่าศีล การจัดระเบียบชีวิต และการร่วมกันให้เรียบร้อย รวมทั้งตัวระเบียบนั้นเอง เรียกว่า วินัย ข้อปฏิบัติต่างๆในการจัดสภาพชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคมให้มีระเบียบ เรียกว่า สิกขาบท สำหรับการฝึกฝนขัดเกลาพฤติกรรมเพื่อสร้างเสริมสภาพชีวิตให้สอดคล้องเกื้อกูลต่อการปฏิบัติในแนวทางที่จะเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการยิ่งๆขึ้นไป เรียกว่า วัตร ทั้งหมดนี้เพื่อเรียกคลุมๆ รวม แล้วก็พูดว่าศีล^{๒๐} ซึ่งหมายถึง การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมให้เป็นไปด้วยดี เริ่มแต่ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม ประพฤติสิ่งที่ประนีประนอมเกื้อกูลต่อผู้อื่น ต่อสังคม มีความรับผิดชอบในหน้าที่ ประกอบสัมมาอาชีพด้วยความขยันหมั่นเพียร ฝึกฝนอบรมกาย วาจาของตนให้ประณีตปราศจากโทษ ก่อคุณประโยชน์ และเป็นเครื่องสนับสนุนการฝึกอบรมจิตใจ และปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปนั่นเอง^{๒๑}

ดังนั้น การพัฒนาตนด้วยศีล จึงหมายถึงการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีศีลมีอจาระงดงาม และผู้มีศีลย่อมมีชื่อเสียงที่ดี กล่าวหาญในการเข้าสู่บริษัทชื่อว่ามิกลิ้นหอมหวานทวนลมกว่ากลิ่นทั้งปวง^{๒๒} ผู้มีศีลงดงามมีความบริสุทธิ์หมดจดทางอาจารย์ ย่อมทำประโยชน์ให้แก่สังคมได้เป็นอย่างดี เพราะได้ฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้วนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า หิริและโอตตปะปะทำให้คนประพฤติตนเว้นความผิดทางกาย วาจา เนื่องด้วยความละอาย และความเกรงกลัวต่อบาปอกุศลทั้งปวง เป็นความหมดจด รักษาศีลให้มั่นคง ละเว้นอกุศลกรรมอันชั่ว มีความสะอาดทางกาย วาจานั้นเอง คือไม่มีบาปใด ๆ ทำให้สกปรกโสมนได้ ทางกายก็สะอาด ทางวาจาก็สะอาด และทางใจก็สะอาด โดยไม่ทำทุจริตทางกายทวาร คือ ไม่เบียดเบียน และไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ทำสิ่งที่จะทำให้เสียทางพรหมจรรย์ ไม่มีทุจริตทางมโนทวาร คือ ไม่โลภอยากได้ของเขา ไม่ปองร้ายเขา เห็นชอบตามทำนองคลองธรรม

๓) การพัฒนาจิตใจ

หิริและโอตตปะปะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตใจ เป็นการฝึกฝนอบรมจิตใจให้เข้มแข็ง สามารถต่อสู้กับความรู้สึกฝ่ายอกุศล หรือบาปทางใจได้ ได้แก่ การทำใจให้เกิดความสำรวมด้วยดี เพราะเมื่อจิตใจสำรวมดีแล้ว สามารถเอาชนะพ้นจากเครื่องผูกของมาร คือ กามคุณทั้งหลายได้

^{๒๐} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๘๘

^{๒๑} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๘๐.

^{๒๒} พุ.ธ. ๒๕/๕๕/๔๔.

เพราะบุคคลที่สำรวมจิต ซึ่งมีธรรมชาติเที่ยวไปไกลเที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในถ้ำย่อมจักสามารถพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้^{๒๓} และถ้าบุคคลมีจิตใจไม่มั่นคงก็จะมีปัญญาไม่สมบูรณ์ไม่ศรัทธาคำสอนของพระพุทธศาสนา ไม่อาจพัฒนาจิตใจให้ตั้งงามได้^{๒๔}

การมีหิริและโอตตปปะในด้านของการพัฒนาจิตใจ ทำให้เกิดความละเอียดและความเกรงกลัวต่อบาปอกุศล โดยในที่นี้ หมายถึง การไม่มีมลทิน ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจิตใจ ๙ ประการ ได้แก่ ความมักโกรธ การลบหลู่บุญคุณผู้มีพระคุณ ความริษยาคนอื่นเมื่อได้ดีกว่าตนความตระหนี่ ความมีมายาเล่ห์กล ความมักอวดอ้างตน การมักพูดเท็จไร้ความจริง ความปรารถนาลาภมาก และความเห็นผิดจากคลองธรรม^{๒๕} เหตุที่เรียกว่าเป็นมลทินทางใจนั้น ก็เพราะทำให้ลดความตั้งงามลงไป ให้ดีไม่เต็มงามไม่เต็มที่ เช่น คนโกรธ ดูแล้วไม่น่าเลื่อมใส คนลบหลู่ท่าน เป็นคนคบไม่ได้เป็นผู้ทำลายฐานอันมั่นคงของมนุษย์ คนริษยา เป็นคนทำลายสังคม เป็นคนทำลายโลก คนตระหนี่เป็นคนทำลายมิตร คนมีมายา เป็นคนไม่ซื่อตรงเห็นแก่ได้ ไม่เป็นที่ไว้วางใจของผู้คบหา คนมักอวดทำให้เสียความรู้สึกเป็นที่รังเกียจของสังคม คนพูดปด ทำให้คนอื่นเสียผลประโยชน์ ผลสุดท้ายก็ให้เกิดโทษแก่ตนเอง คนมีความปรารถนาลาภมาก ขอบกอบให้เกิดผลเสียแก่ส่วนรวมเพราะทำสิ่งที่เป็นไปได้และเกินตัว คนเห็นผิดเป็นเหตุให้เกิดพูดผิด เป็นอันตรายอย่างยิ่งทั้งแก่ตนเองและแก่คนอื่น

๒) ความเพียรที่จะจัดการกับโลกธรรม

ความสุขอันเกิดจากธรรมะที่มีหิริและโอตตปปะเป็นความสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุ หรือสิ่งของมาอำนวยให้เกิดสุข คือ เป็นสุขภายในจิตใจของตนเองเพราะมีหลักประพฤติปฏิบัติ เพื่อพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็ง มั่นคง ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอก ตรงนี้ ควรยึดหลักปธาน ๔ ประการเพื่อช่วยพยุงจิตใจมิให้เกิดความประมาท ได้แก่

๑) สังวรปธาน ได้แก่ การเพียรพยายามระวังบาปหรือความชั่วร้ายไม่ให้เกิดขึ้นในสันดาน กล่าวคือ ให้มีความตั้งใจสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ความยินดียินร้ายเกิดขึ้น เมื่อประสบกับสิ่งภายนอก มีรูป หู จมูก เป็นต้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาท อันเดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้เรียกว่า

^{๒๓} พุ.ธ. ๒๕/๓๗/๓๗.

^{๒๔} พุ.ธ. ๒๕/๓๘/๓๗.

^{๒๕} อ.ภ.วิ. ๓๕/๑๐๒๑/๕๒๖.

บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ภิกษุทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปราปรกความ
เพียร ประคองจิตไว้ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่
เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้^{๒๖}

๒) ปหานปธาน เพียรพยายามละบาปอันเป็นอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป ได้แก่ความ
ตั้งใจละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วในสันดานให้หมดสิ้นไป เช่น ละความมักได้ และความเกียจคร้าน เป็น
ต้น ที่มีอยู่ในสันดาน ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละ
บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอย่างไร อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต
ตูปบาทเดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุ
ด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน
สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่าบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายามปราปรกความ
เพียรประคองจิตไว้ ทำความเพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านี้ที่เกิดขึ้นแล้วด้วยประการฉะนี้^{๒๗}

๓) กาวนาปธาน เพียรพยายามให้กุศลมีเมตตา กรุณา เป็นต้นเกิดขึ้นในสันดาน ได้แก่
ความตั้งใจสร้างคุณความดีที่ยังไม่มีให้มีขึ้นหรือที่มีอยู่แล้วให้เจริญยิ่งขึ้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่าภิกษุ
ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรเพื่อ สร้างกุศลธรรมที่ยังไม่
เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร
ขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย อโลภะ อโทสะ อโมหะนั้น กายกรรม วจีกรรมมโนกรรมที่มี อโลภะ
อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ภิกษุทำฉันทะให้
เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรเพื่อสร้างกุศลธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่เกิดขึ้น
ให้เกิดขึ้น ด้วยประการนี้^{๒๘}

๔) อนรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม ได้แก่ ความตั้งใจรักษาความ
ดี หรือรักษากุศลที่มีอยู่แล้วไม่ให้เสื่อม คือ ไม่ทอดทิ้งความดีและไม่ปล่อยให้ความชั่วเข้ามาแทนที่
ความดี^{๒๙} ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภีโยยง ความ
ไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ฯ
กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ
วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม
มโนกรรมที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้

^{๒๖} อ.ภ.วิ. ๓๕/๔๖๖/๒๘๐.

^{๒๗} อ.ภ.วิ. ๓๕/๔๗๒/๒๘๑.

^{๒๘} อ.ภ.วิ. ๓๕/๔๗๘/๒๘๒-๒๘๓.

^{๒๙} อ.จ.ตฺถก. ๒๑/๖๙/๗๓.

เรียกว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฝึกหัดทำจนกระทั่งเกิด พยายาม ปราบความ
เพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สับสน
ความภยโง่ง ความโง่ง ความเจริญ ความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมเหล่านี้
ที่เกิดขึ้นแล้วด้วยประการ ฉะนั้น^{๓๐}

ความเพียรที่ถูกต้องที่ชอบในพุทธศาสนาเถรวาท เป็นความเพียรที่เน้นไปทั้งการป้องกันละ
เลิอกกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป พร้อมทั้งเพียรพยายามทำให้กุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทน และสั่ง
สมอบรมเพิ่มพูนยิ่ง ๆ ขึ้นไป ด้วยความเพียรพยายามอันชอบธรรมเช่นนี้ จึงจะสามารถนำไปสู่
ผลสำเร็จตามที่ปรารถนาได้

๔) การพัฒนาปัญญา

หิริและโอตตปปะในการพัฒนาปัญญา หมายถึง การพัฒนาตนให้มีความฉลาด มี
สติปัญญา ในเบื้องต้นจะต้องรู้จักหาผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อน หนังสือ ตลอดจนสิ่งแวดล้อม
ทางสังคมโดยทั่วไปที่ดี ที่เกื้อกูล ซึ่งจะชักจูงหรือกระตุ้นให้เกิดปัญญาได้ด้วยการฟัง การสนทนา
ปรึกษาซักถาม การอ่าน การค้นคว้า ตลอดจนการรู้จักเลือกใช้สื่อมวลชนให้เป็นประโยชน์ ซึ่งเรียกว่า
องค์ประกอบภายนอกที่ดีนั่นเอง ^{๓๑} นอกจากนั้นยังจะต้องพัฒนาตนเองโดยการใช้ความคิดให้ถูกวิธี
รู้จักคิด หรือคิดเป็น คือ มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบสาวหาเหตุผลแยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือ
ปัญหานั้น ๆ ออกให้เห็นตามสถานะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย จนเข้าถึงความจริงและ
แก้ปัญหาหรือทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ หรือองค์ประกอบให้เกิดปัญญา
ภายในที่ดี^{๓๒}

๓. หลักคิดเพื่อจัดการกับโลกธรรม

อธิฐานธรรม คือ ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ อย่างได้^{๓๓} แก่

๑) ปัญญา ความรอบรู้สิ่งที่ควรรู้ หมายความว่า รู้ทั่วทุกด้าน รู้ทั้งเหตุทั้งผล รู้เบื้องต้น
เบื้องปลาย ในสิ่งที่ควรรู้ทั้งคติโลกทั้งคติธรรม ได้แก่ ความรอบรู้เรื่องปาป-บุญ คุณ-โทษ สุข-ทุกข์
เป็นต้น

๒) สัจจะ ความจริงใจ คือ ประพฤติสิ่งใดก็ให้ได้จริง หมายความว่าประพฤตีสั่งใดก็ให้ได้
จริงมีอยู่ ๓ อย่าง ได้แก่

^{๓๐} อ.ภ.วิ. ๓๕/๔๘๐/๒๘๔-๒๘๕.

^{๓๑} ม.ม. ๑๒/๔๙๓/๒๓๙.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิตพุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖๘,
(กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๕.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๔/๒๔๑.

(๑) จริ่งทางการงาน ได้แก่ ตั้งใจทำการงานที่ปราศจากโทษงานที่มีประโยชน์ งานที่ไม่เหลือบ่ากว่าแรงโดยไม่ลุ่มอำนาจความอยากได้เกินกำลังตน

(๒) จริ่งทางความประพฤติ ได้แก่ ประพฤติดีจริ่งทางกาย วาจา ใจ จะทำอะไรจะพูด จะคิดสิ่งใด ๆ ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น ไม่ประพฤติดุจริตเพราะเห็นประโยชน์ของตนเป็นที่ตั้งด้วยความไม่เกรงกลัวต่อผลของความชั่ว

(๓) จริ่งทางใจ ได้แก่ การตั้งใจจริง คือ ตั้งใจว่าเราต้องซื่อสัตย์สุจริตต่อการทำงานหน้าที่ ต่อเวลา และต่อบุคคล เราต้องจริ่งต่อความประพฤติ คือ ควบคุมตนเองให้ประพฤติดีเสมอไป เมื่อมีความจริงใจ ตั้งใจจริงและปฏิบัติดีจริ่งตามที่ตั้งใจไว้ก็ย่อมได้พบกับความจริง คือ ความสำเร็จสิ่งที่ต้องการในชีวิตมีลาภ ยศ สรรเสริญ เป็นต้น

๓) จาคะ สละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจ หมายความว่า เมื่อบุคคลตั้งใจจริงกระทำสิ่งที่ดีมักจะมีอุปสรรคเข้ามาขัดขวางให้เสียการเสียงาน เสียความตั้งใจจริงไปบ้างไม่มากก็น้อยอุปสรรคนั้น เช่น ตั้งใจจะให้ทานเพื่อกำจัดความโลภก็มีควม مترหนึ่งเกิดเป็นข้าศึกขัดขวางไว้ ผู้ตั้งใจจะรักษาศีลก็มีความโลภ ความโกรธ ความหลงบ้างเป็นข้าศึกขวางไว้ ผู้ตั้งใจจะเจริญอบรมภวานาก็มีความเกียจคร้านบ้าง ความกลัวบ้าง เป็นมารขวางไว้ ฉะนั้น ต้องตั้งใจสละสิ่งที่เป็นข้าศึกทั้งหลายที่เห็นว่า เป็นอุปสรรคต่อการบำเพ็ญ ความดีทั้งปวง เป็นต้น เมื่อกล่าวโดยย่ออุปสรรคหรือมารที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจนั้น คือ อคติ ๔ อย่าง ได้แก่

(๑) ความลำเอียงเพราะรักชอบ (ฉันทาคติ)

(๒) ความลำเอียงเพราะชัง (โทษาคติ)

(๓) ความลำเอียงเพราะหลง (โมหาคติ)

(๔) ความลำเอียงเพราะกลัว (ภยาคติ)^{๓๔}

เมื่อบุคคลมีอคติอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าขวางอยู่ในจิตใจก็ไม่อาจดำรงอยู่ในสัจจะ คือ ความจริงใจได้ จิตใจต้องฟุ้งซ่านไป เอนเอียงในทางผิด กระทำการงานผิดประพฤติดุจริตโดยประการต่าง ๆ ฉะนั้น ต้องตั้งใจสละสิ่งที่เป็นข้าศึกมีตระหนี่เป็นต้นหรืออคติทั้ง ๔ การตั้งใจสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจนี้แล เรียกว่า จาคะริชฐาน คือ ตั้งใจสละ

๔) อุปสมะ ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความสงบ หมายความว่า การระงับหรือการเข้าไประงับ ได้แก่ การปราบหรือการเข้าไปปราบสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความสงบ ความสงบตรงกับบาลีว่าสันติ มี ๓ อย่าง ได้แก่

(๑) ความสงบทางกาย หมายถึง การกระทำทางกายดี สงบเรียบร้อย ไม่จู้จี้จ้าน ไม่ล่วงละเมิดศีลธรรม กฎระเบียบประเพณีอันดีงามของสังคมที่ตนอยู่ร่วม

^{๓๔} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗/๑๗.

(๒) ความสงบทางวาจา หมายถึง การพูดในวจีสุจริต พูดถูกกาลและสถานที่อันสมควร และไม่พูดในกาลและสถานที่อันไม่ควรพูด

(๓) ความสงบทางใจ หมายถึง การคิดดีเป็นมโนสุจริตและความที่จิตไม่ถูกข้าศึกครอบงวน เป็นจิตใจที่สงบเยือกเย็นเป็นสุขผ่องใสจิตที่สงบนี้มีอำนาจที่จะช่วยพยุงให้กายและวาจาสงบด้วย ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้คอยระวังสิ่งที่ เป็นข้าศึกแก่ความสงบใจ เมื่อระงับข้าศึกทางใจได้แล้วก็เป็นอัน ระงับข้าศึกทางกายและวาจาด้วยกายและวาจาพลอยสงบไปด้วย สิ่งที่ เป็นข้าศึกแก่ความสงบใจนั้น ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น การตั้งใจระงับ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น อันเป็นข้าศึกแก่ความสงบ จึงชื่อว่าอุปสมัชฐานคือ การตั้งใจระงับ เมื่อรู้ความจริงแล้วก็ต้องตามรักษาความจริงไว้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนไว้ต่อไปว่า “สจฺจนฺนุรุเขยฺย พิงฺตามรํรักษาความจริง”^{๓๕} หมายความว่า ความจริงของสิ่งต่าง ๆ นั้น ย่อมปรากฏแก่ผู้ที่ทำการทำงานดีจริง ตั้งใจจริง ประพฤติดีจริง ฉะนั้น จึงควรตาม รักษาความจริงไว้ด้วยการทำงานดีจริง ประพฤติดีจริง และตั้งใจดีจริง

อริยฐานธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้การปฏิบัติธรรม เพื่อกำจัดโลภะและกิเลสต่าง ๆ ด้วยหลักบุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็นต้นให้มีผลมากยิ่งขึ้น มีประสิทธิภาพ มากขึ้น เพื่อให้บรรลุผลตามที่ตั้งไว้ กล่าวคือ จิตใจปราศจากความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว ทุกจริตอันมี ความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นตัวบงการ

๓.๓ การปฏิบัติต่อโลกธรรมของสาวกในสมัยพุทธกาล

การสรรเสริญพระสาวก หรือการยกย่องนำความดีมากล่าวถึงให้ผู้อื่นได้รับรู้ จะกล่าวต่อ หน้าหรือกล่าวลับหลัง จัดเป็นการสรรเสริญทั้งสิ้น ต่างกับการนินทาที่ต้องพูดลับหลัง เท่านั้น พระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทแก่กันทรกปริพาชกว่า อัจฉริยะนั้นมี ๒ อย่าง คือ ครหัจฉริยะ อัจฉรียในการติเตียน กับ ปสังสา อัจฉรียในการสรรเสริญ^{๓๖} การยึดมั่นในสรรเสริญ (อยากให้ผู้อื่น ยกย่องสรรเสริญ) จึงมีโทษด้วยเช่นกัน ดังในอสนีสูตร แสดงไว้ว่า ฟาฬาลงบนศีระะแม่ทำให้ถึงกับต้อง ตายในทันทีทันใด ก็เป็นการตายเพียงครั้งเดียว แต่ผู้ที่ยึดมั่นในลาภสักการะและสรรเสริญ เมื่อตาย แล้วต้องได้รับทุกข์ในนรกเป็นอันมาก (หลายครั้ง)^{๓๗}

การสรรเสริญ เป็นเสียงสะท้อนที่เกิดจากผู้อื่น ดังนั้น การสรรเสริญจึงเกิดขึ้นได้กับปุถุชน และแก่อริยบุคคลผู้ได้เรียนรู้ ต่างกันที่ว่าปุถุชนผู้ไม่ได้เรียนรู้จะไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง จึงเป็น เหตุให้ลุ่มหลง ยินดี ยินร้าย ปลอ่ยให้โลกธรรมเข้าครอบงำ ย่ำยีจิตใจ พุยุบเรื่อยไป จึงไม่สามารถข้าม พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ มีโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น ส่วนอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ เมื่อพิจารณาเห็นตามความ

^{๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๗๘/๔๓๕.

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓/๔.

^{๓๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๖๒/๒๖๙.

เป็นจริงว่า การสรรเสริญเหล่านี้ที่เกิดขึ้นกับตน ล้วนไม่เที่ยงแท้ ไม่แน่นอน เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จึงไม่หลงใหล เคลิบเคลิ้มไปตามอิฏฐารมณ์ ไม่ขุ่นมัว หม่นหมอง ทุกข์ระทม เพราะประสบกับอนิฏฐารมณ์ มีสติดำรงอยู่เป็นผู้ปราศจากทุกข์ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

พระสาวกที่ปฏิบัติต่อโลกธรรมในสมัยพุทธกาลนั้นมีอยู่หลายต่อหลายท่าน ซึ่งผู้วิจัยจะยกตัวอย่างมาแค่ ๙ ท่านและประวัติการทำงานของแต่ละท่านมานำเสนอ ดังนี้

๑) พระองคุลิมาลเถระ เป็นบุตรบุโรหิตแห่งราชสำนักพระเจ้าปเสนทิโกศล บิดาท่านนามว่าคัคคะ มารดานามว่ามันตานี วันที่ท่านเกิดนั้นบิดาเฝ้าอยู่ในสำนักพระราชวังเกิดแสงรุ่งโรจน์ขึ้นที่พระคลังแสง เป็นที่อัศจรรย์ บิดาแหว่งหน้าขึ้นดูท้องฟ้า เป็นดาวโจรลอยเด่นอยู่ จึงกราบทูลว่าที่เกิดขึ้นเวลานี้จะเป็นมหาโจรชื่อดัง ซึ่งเกิดมาแล้วเป็นเด็กที่วามอน สอนง่าย ประพฤติดีเรียนเก่ง แล้วพอส่งไปศึกษาอยู่กับอาจารย์ทิศาปาโมกข์แห่งตักกศิลา ก็ได้ตั้งใจเรียนเป็นที่รักของอาจารย์อย่างยิ่ง จนศิษย์ร่วมสำนักอิจฉา หาทางยุยงอาจารย์ให้เกลียดและกำจัดเสีย ในที่สุดอาจารย์ก็เชื่อคำยุยงของศิษย์อื่นๆ เรียกหิงสกะบอกว่าจะถ่ายทอด วิชาฉันทให้ไปการเฉพาะแต่ให้ไปฆ่าคนเอานี้ว่ามีมา ๑๐๐๐ นิ้วจึงประกอบพิธีประสิทธิ์ประสาทมนต์ให้ได้ เมื่อหิงสกะโดนนิทาจากศิษย์ร่วมสำนักด้วยกันแล้ว อาจารย์ได้แนะนำ ให้ทำความผิด จนอหิงสกะฆ่าคนเกี๋ยบได้หนึ่งพันแล้ว เหลืออีกหนึ่งคนจะได้ครบหนึ่งพัน เมื่อพระพุทเจ้ารู้เหตุการณ์เช่นนี้แล้ว พระพุทธเจ้าดำเนินไปตามปกติแต่ส่งบัณฑิตนาคไปหาอหิงสกะไม่ให้หิงสกะไล่ทัน องคุลิมาลจึงตะโกนว่า ^{๓๘} หยุดสมณะหยุด พระพุทธตรัสว่า เราหยุดแล้ว แต่เธอยังไม่หยุด เมื่อเขาสงสัยจึงตรัสต่อว่า เราหยุดทำบาป แต่เธอยังไม่หยุด เท่านั้นแหละมหาโจรก็วางดาบลงไปเข้าไปกราบแทบพระยุคลบาท เมื่อพระองคุลิมาลติดกับโลกธรรมผ่านนิทา ได้รับฟังพระโอวาทจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนแล้ว ได้ลึกซึ้งในหลักธรรมได้ แรกๆ องคุลิมาลไปบิณฑบาตประชาชนจำได้ก็พากันวิ่งหนีหรือไม้ก็เอาก่อนดินอิฐข้างป่าได้รับความเจ็บปวด พระพุทธเจ้าสอนให้อดทนเพราะเป็นกรรมของ ตน ต้องนี้เข้าฝ่ายโลกธรรม คือ ความทุกข์และสุดท้ายได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนได้ดีแล้วได้รับสรรเสริญเป็นพระเถระประเภท ด้นคดปลาตรงเป็นสาวกที่ดีในการปฏิบัติต่อโลกธรรมถูกต้อง ด้านฝ่าย นิทา ทุกข์ สรรเสริญ

๒) พระอัญญาโกณฑัญญเถระ เป็นเอตทัคคะด้านรัตติกัญญะ พระเถระเป็นพระมหาสาวกผู้เป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปแรกในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโพนวัตถุไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อโกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของพระสิทธัตถะ ฤๅกุมาร เป็นผู้เดียวที่ทำนายว่าพระกุมารจะทรงออกบรรพชา ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่านออกบวชตามเสด็จเจ้าชายพระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระปัญจวัคคีย์ นำคณะหลักหนีไปเมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยา กลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จ

^{๓๘} ศาสตราจารย์เสรีชัยพงษ์ วรณปก **หนังสือพุทธสาวก พุทธสาวิการ** , พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๘๐.

ไปโปรด ท่านสดับปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็น
ปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า โภณทัณฺณะจึงได้ชื่ออัญญาโภณทัณฺณะ เพราะเมื่อฟังปฐมเทศนาของ
พระพุทธเจ้าและได้ธรรมจักขุ^{๓๙}

๓) พระสารีบุตรเถระ เป็นเอตทัคคะด้านเลิศด้วยปัญญา พระเถระเป็นพระอัครสาวกเบื้อง
ขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตร
แห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้น บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อสารี จึงได้นามว่าสารีบุตร เมื่อ
เยาว์วัยเรียกว่าอุปติสสะ มีเพื่อนสนิทชื่อ โกลิตะ ซึ่งต่อมาคือพระมหาโมคคัลลานะ มีน้องชาย ๓ คน
ชื่อ จุนทะ อุปเสนะและเรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลา และสีสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้บวชใน
พระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยวดู มหรสพที่ยอดเขา
ด้วยกันคราหนึ่งไปดูแล้วเกิดสลดใจ คิดจะออกแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนัก
ของสัณฺฑชัฏปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย วันหนึ่งอุปติสสปริพาชกพบกับพระอัสสชิเถระขณะท่าน
บิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปเพื่อสนทนา และขอถามหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถา
เดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอกข่าวแก่โกลิตะแล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็น
ศิษย์ตามไปด้วยถึง ๒๕๐ คน โดยได้รับเอตทัคคะอุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้วได้ ๑๕ วัน
พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ทิฆนชปริพาชก ณ
ถ้ำสุกรขาตา เขาชีชมภูจึงได้บรรลุพระอรหันต์ ได้รับการยกย่องให้เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก
และเป็นอัครสาวกฝ่ายขวา เป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระศาสนา และได้รับการยกย่องให้เป็น
พระธรรมเสนาบดี

มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ท่านพาดสังขมาฏี แล้วชายผ้าสังขมาฏีของท่านไปกระทบกับพระภิกษุรูปหนึ่ง
จนทำให้พระภิกษุรูปนั้นผูกอาฆาตในตัวท่าน แล้วได้ว่าความใส่ร้ายท่าน ว่าท่านลงมือทำร้ายตน ท่าน
จึงกล่าวว่า ตัวท่านเอง เป็นเหมือนกับแผ่นดิน และน้ำ ที่ไม่ว่าคนจะทิ้งของสกปรกหรือของสะอาดลง
บนแผ่นดินหรือในน้ำ แผ่นดิน หรือน้ำก็ไม่ยิ นดิในของสกปรกหรือของสะอาด ฉะนั้น ตัวท่านเองก็
เช่นเดียวกัน ไม่ได้มีความยินดีในร้ายต่อคำนิทา หรือคำสรรเสริญ เช่นเดียวกันกับแผ่นดินและน้ำ
เช่นกัน

คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่น สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ที่
เป็นแบบอย่างแห่งการสังคายนา ท่านปรินิพพานก่อนพระพุทธเจ้าไม่กี่เดือน เมื่อจวนจะปรินิพพาน
ท่านเดินทางไปโปรดมารดาของท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิภูติให้มารดาได้เป็นพร ะโสดาบันแล้วจึง
ปรินิพพานที่บ้านเกิด ด้วยปักขันทิกาพาร หลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชายของท่านนำอัฐิธาตุ
ไปถวายพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ตรัสให้ก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตะวันเมื่อง
สาวัตถี^{๔๐} พระสารีบุตรเข้ากับโลกธรรมทางฝ่าย คือ ความทุกข์ และถูกนิทา จากภิกษุโกกาลิกะ เมื่อ

^{๓๙} ขุ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๔๙๖-๖๑๒/๙๑-๙๓.

^{๔๐} ขุ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๒๕๑-๓๙๕/๒๗๒-๒๗๘.

เช่นนั้นแล้วพระพุทธเจ้าแสดงธรรมเรื่อง เวทนาปริคคหสูตร ^{๔๑} แล้วพระสารีบุตรได้บรรลุธรรมเป็นแนวทางได้หลุดพ้นจากความทุกข์

๔) พระมหาโมคคัลลานเถระ เอตทัคคะด้านมฤตยิ พระเถระเป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านโกธิตคาม ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรของพราหมณ์นายบ้านแห่งนั้น มารดาชื่อนางโมคคัลลิตพราหมณ์เดิมชื่อโกธิตะ ตามชื่อหมู่บ้านซึ่งบิดาของตนเป็นใหญ่ ต่อมาเรียกโมคคัลลันะ เพราะเป็นบุตรของนางพราหมณ์โมคคัลลิต ได้เป็นสหายกับอุปลิสสะ (คือพระสารีบุตร) มาแต่เด็ก ต่อมาทั้งสองได้ออกบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสัณฺฑยปัปฺพาสก จนกระทั่งอุปลิสสะได้พบพระอัสสชิสหายทั้งสองจึงได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า และขอบวชในพระธรรมวินัย เมื่อบวชแล้วท่านไปบำเพ็ญเพียงทางจิต ๓ หมู่บ้านก็กลลวาลมุตตคามแต่ไม่สามารถบังคับจิตให้เป็นสมาธิได้ เพราะถูกความง่วงครอบงำ พระพุทธเจ้าทรงเสด็จมาประธานโอวาทบอกรวิธีกังวาล ๗ ประการให้ท่านดังนี้ ๑. ถ้ามีสัญญาอย่างไรอยู่ เกิดความง่วง ให้นึกถึงสัญญานั้นให้มากหมายความว่า ถ้าคิดเรื่องใดอยู่แล้วเกิดความง่วงก็ให้กำหนดสิ่งนั้นให้มากกว่าเดิมแล้วความง่วงจะหาย ๒. ถ้ายังไม่หาย ให้พิจารณาถึงเรื่องราวที่ได้ยินได้ฟังมาหรือที่เล่าเรียนมาความง่วงจะหาย ๓. ถ้ายังไม่หาย ให้ท่องข้อความที่กำลังอ่านอยู่หรือนึกถึงอยู่ดั่งๆ ความง่วงจะหาย ๔. ถ้ายังไม่หาย ให้ยอนหูทั้งสองข้างหรือเอาริแวงหูแล้วความง่วงจะหาย ๕. ถ้ายังไม่หาย ให้ลุกขึ้นอาบน้ำล้างหน้า แหงนดูทิศทั้งหลายความง่วงจะหาย ๖. ถ้ายังไม่หาย ให้คำนึงถึง อาโลกสัญญา คือวาดภาพถึงแสงสว่างความง่วงจะหาย ๗. ถ้ายังไม่หาย ให้เดินจงกรม คือเดินกลับไปกลับมา ความง่วงจะหาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ปฏิบัติตามวิธีทั้ง ๗ นี้ความง่วงจะหายแน่นอน แต่ถ้ายังไม่หายจริง ๆ ให้พิจารณาว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ท่านปฏิบัติตามพระโอวาทแล้วได้บรรลุพระอรหัต ผลของท่าน ก็คือท่านได้อภิญญาสามารถพิเศษ ในวันที่ ๗ หลังจากอุปสมบท ได้รับการยกย่องให้เป็นเอตทัคคะทางมฤตยิมาก ในตอนปลายพุทธกาลท่านถูกพวกโจรซึ่งได้รับจ้างจากพวกเดียรฉัตรลอบสังหารด้วยการทุบตีจนร่างแหลก พระพุทธเจ้าโปรดให้ก่อสร้างบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตะวันวิหารคู่กับสถูปพระสารีบุตร ^{๔๒} พระมหาโมคคัลลาน เกี่ยวข้องฝ่ายโลกธรรม คือ ทางด้านสรรเสริญจากการยกย่องพระพุทธเจ้าว่าผู้มีมฤตยิมากและได้แต่งตั้งเป็น อัครสาวก และทางด้านถูกนินทาจากพวกเดียรฉัตรที่เห็นว่าพระมหาโมคคัลลันมีมฤตยิมากได้ไปนรก สวรรค์แล้วได้นำเรื่องมาเล่าบอกผู้ที่มีญาติตายไปตกนรก สวรรค์ เช่นนี้แล้ว

^{๔๑} ศาสตราจารย์เสรีชัยพงษ์ วรรณปก **หนังสือพุทธสาวก พุทธสาวิการ** , พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖.

^{๔๒} พ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๓๗๕-๓๗๗/๕๙-๖๑.

^{๔๕} ศาสตราจารย์เสรีชัยพงษ์ วรรณปก **หนังสือพุทธสาวก พุทธสาวิการ** , พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๕๕.

เมื่อพวกเดียรถีย์เห็น ว่าพระโมคคัลลานทำเช่นนี้ ได้สร้างผลกระทบต้อลัทธิอัญเดียรถีย์อื่นๆ ^{๔๓} มาก จนถึงกลับมาจ้างโจรให้ตามฆ่าพระมหาโมคคัลลาน และพระมหาโมคคัลลาน ถูกนินทาจากภิกษุโกกาลิกะว่าเป็นผู้มีความลุ่มอนาญ มีความปรารถนาชั่ว

๕) พระปิณโฑลภารทวาชเถระ ความที่ท่านเป็นพระอรหันต์มีฤทธิ์ คราวหนึ่งก็เกิดเรื่อง ทำให้ท่านได้แสดงฤทธิ์ที่อัศจรรย์ แต่ถูกตำหนิโดยพระพุทเจ้า เรื่องนี้เศรษฐีคนหนึ่งได้บาตรไม้จันทร์ มา ต้องการทดสอบว่ามีพระอรหันต์ผู้ทรงฤทธิ์จริงหรือไม่ จึงเอาบาตรไปแขวนไว้บนต้นไม้ ประกาศให้พระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์เหาะมาเอาภายใน ๗ วันหากเกินนั้นไปแล้ว จะตกลงใจว่าไม่มีพระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์ มีแต่ราคาคุย ว่าอย่างนั้นเถอะ อย่างเข้าเช้าวันที่ ๗ พระโมคคัลลანะกับพระปิณโฑลภารทวาช กำลังเดินบิณฑบาตอยู่ ได้ยินเสียงคนเขาพูดเชิงดูหมิ่นว่าไม่มีพระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์จริง พระโมคคัลลานจึงให้พระปิณโฑลเถระแสดงฤทธิ์ไปเอาบาตรให้พระชาชนดู ท่านก็เข้าฉนวนมือภิกษุเป็นบาตร เหาะไปเอาบาตรใบนั้น เศรษฐีก็เลื่อนใส่ถวายเป็นอาหารและบาตรไม้จันทร์ให้ท่าน เมื่อท่านกลับวัด พระชาชนก็แห่แห่นตาม ส่งเสียงอื้ออึงความทราบถึงพระพุทเจ้า พระพุทเจ้าตรัสเรียกท่านปิณโฑลเถระมาตำหนิ แล้วรับสั่งทาลายบาตรเอาผงจันทร์มาบดทำยา และทรงห้ามพระสาวกแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์เพื่อลาภสักการะอีกต่อไป^{๔๔} พระปิณโฑลภารทวาชเข้าไปกับโลกธรรมฝ่าย ลาภ สรรเสริญ นินทา เมื่อพระปิณโฑลเถระได้ฟังคำสั่งสอนจากพระพุทเจ้าแล้ว ก็ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างถูกต้อง

๖) พระราหุลเถระ เป็นเอตทัคคะด้านใคร่ในการศึกษา พระเถระเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อที่คราวพระพุทเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ได้เข้าเฝ้าทูลขอทายาทสมบัติตามคำแนะนำของพระมารดาพระพุทเจ้าจะประทานอริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทศาสนาต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุ ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา แม้ท่านจะเป็นพระโอรสของพระพุทองค์ และเพราะเหตุที่ท่านเป็นพระโอรสของพระพุทองค์นี้เอง จึงทำให้มีผู้กล่าวว่า ท่านได้รับการยกย่องเพราะเห็นแก่หน้า แต่ตัวท่านเองก็ไม่ได้ใส่ใจในคำกล่าวของคนอื่น แต่อย่างไรก็ดี อรรถกถาอธิบายว่าพระราหุลปรินิพพานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก่อนพุทปรินิพพานและก่อนการปรินิพพานของพระสารีบุตร^{๔๕}

๗) พระอานนทเถระ ที่เกี่ยวกับโลกธรรม คือ ฝ่ายนินทาที่ นางมาคันทียา นางปรารภเรื่องนี้ด้วยความกระหิณใจ จึงจ้างบริวารของนางบ้าง ทาสและกรรมกรบ้าง ให้เที่ยวติดตามด่าพระศาสดาทุกมุมเมือง ทุกหนทุกแห่ง ที่พระองค์ทรงเหยียบย่างไป เมื่อได้ยินคำด่าแรงๆ จิตใจของ พระอานนทก็กระวนกระวาย แต่พระตถาคตเจ้าทรงมีอาการแช่มชืนอยู่เสมอ สัพพะพักตร์ยังคงสงบนิ่งเช่นเดียวกับเวลาได้รับคำสรรเสริญ จิตใจที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม คือนินทาและสรรเสริญนั้น เป็นจิตที่ประเสริฐ

^{๔๓} ศาสตราจารย์เสรีชัยพงษ์ วรรณปก หนังสือพุทสาวก พุทสาวิการ , พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พระพุทศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔.

^{๔๔} ศาสตราจารย์เสรีชัยพงษ์ วรรณปก หนังสือพุทสาวก พุทสาวิการ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, โรงพิมพ์พระพุทศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๕๕.

^{๔๕} ขุ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๖๘-๘๕/๑๑๒-๑๑๔.

ยิ่ง พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ตราบใดที่บุคคลยังพอใจด้วยคำสรรเสริญ เขาย่อมยังต้องหวั่นไหวเพราะถูกนิทา นี่เป็นกฎที่แน่นอน พระตถาคตเจ้าทรงทำพระมนัสให้เป็นเช่นแผ่นดิน หนักแน่น และไม่ยินดียินร้ายว่าใครจะไป โปรยปรายของหอมดอกไม้ลงไป หรือใครจะทิ้งเศษขยะของปฏิกูลอย่างไรลงไป ในหมู่มนุษย์นี้ผู้ใดฝึกตนให้เป็นคนอดทนต่อคำ ล้วงเกินของผู้อื่นได้ จัดว่าเป็นผู้ประเสริฐสุด อานนท ผู้อดทนต่อคำล้วงเกินของผู้สูงกว่า ก็เพราะความกลัว อดทนต่อคำล้วงเกินของผู้เสมอกัน เพราะเห็นว่า พอสู้กันได้แต่ผู้ใดอดทนต่อคำล้วงเกินของผู้ซึ่งด้อยกว่าตน เราเรียกความอดทนนั้นว่า สูงสุด ผู้มีความอดทน มีเมตตา ย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศอยู่เป็นสุข เป็นที่รักของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เปิดประตูแห่งความสุขความสงบได้โดยง่าย สามารถขุดมูลเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทเสียได้ คุณธรรมทั้งมวล มีศีลและสมาธิ เป็นต้น ย่อมเจริญงอกงามแก่ผู้มีความอดทนทั้งสิ้น ^{๔๖} เมื่อพระอานนทได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ได้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

๘) พระอุรุเวลกัสสปเถระ เป็นเอตทัคคะด้านมีบริวารมาก พระเถระเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่งที่เคยเป็นนักบวชประเภทขฤลิ นับถือลัทธิบูชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์ สร้างอาศรมสั่งสอนลัทธิของตนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชราตำบลอุรุเวลา เพราะเป็นชาวกัสสปโคตรและอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลา จึงได้ชื่อว่า อุรุเวลกัสสปะท่านเป็นคณาจารย์ใหญ่ ที่ชาวราชคฤห์นับถือมาก มีน้องชายสองคนคนหนึ่งชื่อนทีกัสสป อีกคนหนึ่งชื่อยากัสสป ล้วนเป็นหัวหน้าขฤลิตั้งอาศรมอยู่ติดกันไปบนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกลจากอาศรมของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาทรมานอุรุเวลกัสสปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนขฤลิใหญ่คลายพยศ ยอมมอบตัวเป็นพุทธสาวกขอบรรพชา ทำให้ขฤลิผู้น้องทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตามด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรจากพระพุทธเจ้าจึงได้สำเร็จพระอรหันต์ ทั้งสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวารทั้งหมดรวมหนึ่งพันองค์ พระอุรุเวลกัสสปะได้รับการยกย่องให้เป็นเอตทัคคะทางมีบริษัทยิ่งใหญ่ คือ มีบริวารมาก ^{๔๗}

๙) นางวิสาขาอุบาสิกา เมื่อวันหนึ่งนางวิสาขามีผ้าเปียกปอน ผมเปียก เดินร้องให้เข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อพระตถาคตตรัสถาม ก็ได้ความว่า นางวิสาขาสีใจเพราะหลานสาวอันเป็นที่รักคนหนึ่งตายลง นางรักเธอมากเพราะเธอเป็นคนดี ช่วยงานทุกอย่าง รวมทั้งงานที่เกี่ยวกับการบุญการกุศลด้วย ‘ข้าแต่พระผู้เป็นดวงตาของโลก’ นางวิสาขาทูล ข้พระพุทธเจ้าเสียใจในมรณกรรมของหลานสาวคนนี้เหลือเกิน เธอเป็นคนดีอย่างจะหาใครเสมอเหมือนได้ยาก พระตถาคตเจ้าทรงดุษณีอยู่ครู่หนึ่งแล้วเอื้อนพระโอษฐ์ ดูก่อนวิสาข คนในเมืองสาวัตถีนี้มีประมา ณาเท่าใดมีหลายสิบล้าน พระพุทธเจ้าข้า’ นางตอบถ้าคนเหล่านั้นดีเช่นสุทัตติหลานของเธอ เธอจะรักเขาเหล่านั้นหรือไม่ รัก พระเจ้าข้าแล้วคนในเมืองสาวัตถีนี้ตายวันละเท่าไรวันหนึ่งหลายๆ คนพระเจ้าข้า วิสาข ถ้าอย่างนั้นเธอก็ต้องมีผมเปียก มีผ้าเปียกอยู่อย่างนี้ทุกวันละ สิ เธอต้องร้องให้คร่ำครวญ มีใบหน้าอาบน้ำตาอยู่

^{๔๖} อ.วศิน อินทสระ, หนังสือพระอานนท พุทธอนุชา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, บริษัทสำนักพิมพ์สุภา จำกัด ๑๑๘ ซอย ๖๘ ถนนจรัญสนิทวงศ์เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๖, หน้า ๑๔๔.

^{๔๗} พ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๒๕๑-๓๔๕/๒๗๒-๒๗๘.

เสมอ เพราะมีคนตายกันอยู่ทุกวัน วิสาखाเอ๋ย ตถาคตกล่าวว่าความรักความอาลัยเป็นสาเหตุแห่งทุกข์^{๔๘} เพราะฉะนั้น คนมีรักมากเท่าใด ย่อมมีทุกข์มากเท่านั้น รักหนึ่งมีทุกข์หนึ่ง มีรักสิบมีทุกข์สิบมี รกร้อยมีทุกข์ร้อย ความทุกข์ย่อมเพิ่มขึ้นตามปริมาณแห่งความรักหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เหมือนความร้อนที่เกิดแต่ไฟ ย่อมเพิ่มขึ้นตามจำนวนเชื้อที่เพิ่มขึ้น ผู้บำเพ็ญตบะ นางวิสาखाได้ฟังพระพุทธโอวาท แล้วสร้างความโศกลงไปได้บ้าง นางเป็นโสดาบันก็จริงอยู่ แต่พระโสดาบันนั้นเพียงทำให้สมบุรณ์ในศีล เท่านั้น หากมีสมาธิและปัญญาสมบุรณ์ไม่ จึงมีบางครั้งที่เผลอสติไป แสดงอาการเยี่ยงชนทั้งหลายพระอรหันต์เท่านั้นที่มีสติสมบุรณ์ ชีวิตของนางวิสาखाเข้ากับโลกธรรมฝ่ายสุขกับทุกข์ เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว นางได้ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

สรุปว่า เมื่อพระสาวกในสมัยพุทธกาลประสบพบกับโลกธรรมแล้ว ก็ทำได้บ้างไม่ได้บ้าง อย่างเช่น กรณีพระอานนท์ที่เห็นนางมาคันทิยาที่จ้างบริวารให้ตามด่าพระพุทธเจ้า เมื่อพระอานนท์เห็นเขาด่าพระพุทธเจ้าแล้ว จิตใจก็กระวนกระวายแทนพระพุทธเจ้า พระอานนท์ทนกับเสียงนินทาไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสกับพระอานนท์ว่า จิตใจที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม คือนินทาและสรรเสริญ นั้นเป็นจิตที่ประเสริฐยิ่ง เมื่อพระอานนท์ได้ฟังโอวาทจากพระพุทธเจ้าแล้วจิตใจก็ได้สงบลงและได้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เป็นต้น โลกธรรม ทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายอภิวรรณธรรม และอนิวัตรธรรม เมื่อเกิดมาแล้ว มันไม่เที่ยง ไม่คงทนถาวร ไม่แน่นอน ย่อมเสื่อมสลายไปในที่สุด ดังนั้นจึงไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น

๓.๔ สาวกในสมัยพุทธกาลที่ปฏิบัติต่อโลกธรรมไม่ถูกต้อง

โลกธรรม ๘ ประการ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงทรงชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างกันระหว่างจิตของปุถุชนผู้ที่ไม่ได้สดับ (ผู้มีติดบอดในธรรม) กับจิตของอริยสาวกเมื่อประสบกับโลกธรรม ๘ ประการ ทรงยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดเจนจากปุถุชนผู้ได้รับอภิวรรณธรรม คือได้รับสรรเสริญในสิ่งที่น่าปรารถนา เป็นโลกธรรมฝ่ายน่ายินดี แล้วไม่สามารถควบคุมจิตใจของตนเองไว้ได้ อาทิ พระเวททัตที่ถูกลาภสักการะ ยศ สรรเสริญ สุข ที่ได้รับจากมหาชน และได้รับจากพระเจ้าอชัตศัตรู ด้วยความไม่เข้าใจในความเป็นธรรมดาของโลกลจึงมีความปรารถนาลามก หวังจะเป็นพระศาสดาปกครองพระภิกษุทั้งหลายแทนพระพุทธเจ้าเมื่อได้รับการปฏิเสธจึงคิดอุบาย วางแผนอันชั่ว ลอบทำร้ายหมายปลงพระชนม์ชีพพระพุทธเจ้า^{๔๙}

^{๔๘} อ.วศิน อินทสระ, หนังสือพระอานนท์ พุทธอนุชา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, บริษัทสำนักพิมพ์สุภา จำกัด ๑๑๘ ซอย ๖๘ ถนนจรัญสนิทวงศ์เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

^{๔๙} วิ. จู. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๔

อีกเรื่องหนึ่งคือ พระโลพูทายีเถระ เมื่อได้เห็นพระเถระแสดงธรรมแล้วได้ลากสักการะ และการสรรเสริญเป็นอันมาก จึงปรารถนาที่จะได้รับการสรรเสริญอย่างเช่นนั้นบ้างจึงไปขอโอกาสแสดงธรรม โดยมีได้ประมาณในความรู้ความสามารถของตน จึงเป็นเหตุให้เกิดเป็นเรื่องเสียหายที่ไม่สมควร^{๕๐} การสรรเสริญนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโลกธรรม ๘ ไว้ คือลาภ เสื่อมลาภยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ เมื่อใดก็ตามหากบุคคลได้ ลาภ ยศ สรรเสริญและสุข เมื่อนั้นพึงระลึกรู้ไว้ให้จงหนักว่า ความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา และทุกข์ กำลังจะตามมาเช่นเดียวกัน^{๕๑}

ภิกษุณีอุลลันหา จงใจก่อความรำคาญแก่พระภิกษุทากาปิลานีเถรีผู้เป็นพหูสูตเป็นนักพูดที่แกล้นกล้าสามารถกล่าวธรรมมีกถาจนได้รับการสรรเสริญว่ามีคุณสมบัติยิ่งกว่าภิกษุณีอุลลันหาเกิดความริษยาครอบงำคิดว่าพระเถรีเป็นผู้มีก่น้อยสันโดษ จึงแกล้งด้วยการไปเดินจงกรมยืน นั่ง นอนท่องบ่นต่อหน้าเพื่อสร้างความรำคาญให้กับพระภิกษุทากาปิลานี^{๕๒} เป็นเหตุให้ภิกษุณีพากันตำหนิประณาม^{๕๓} จึงได้นำเรื่องนี้ไปบอกแก่ภิกษุ พวกภิกษุได้ไปกราบทูลพระพุทธรเจ้า พระพุทธรองค์จึงมีพระพุทธรูปบัญชาว่า

“ภิกษุณีใดจงใจ ก่อความไม่ผาสุกแก่ภิกษุณี ต้องอาบัติปาจิตตีย์” พุทธินาถนาร อัครศาสนาที่อนุชาชนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตอาสนะเลิศเป็นต้นพระพุทธรเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใครควรได้อาสนะ น้ำ บิณฑบาตอันเลิศ ภิกษุบางพวกตอบว่า ภิกษุผู้บวชจากตระกูลกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี ผู้เป็นธรรมกถึก ผู้ได้ปฐมฌาน พุทธินาถนา พระพุทธรองค์ตรัสเล่าเรื่องสัตว์ ๓ สหายว่า นกกระหา ลิงและช้างพลาย อาศัยต้นไม้ดำรงอยู่ดำเนินชีวิตไม่เหมือนกันไม่เคารพกัน ภายหลังนกกระหาให้ลิงกับช้างสมทานศีล ๕ เป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นเคารพยำเกรงดำเนินชีวิตอยู่อย่างเสมอภาคกัน หลังจากสิ้นชีวิตแล้ว ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ข้อปฏิบัตินี้เรียกว่า“ตัตติริยพรหมจรรย์”

ภิกษุชื่อโกกาลิกะ เข้าไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า กราบทูลว่า “พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นผู้มีความฉลาดน่าใจ มีความปรารถนาชั่ว” พระพุทธรเจ้าตรัสห้ามไม่ให้กล่าวให้ร้ายถึง ๓ ครั้งโกกาลิกะภิกษุก็ยังกล่าวยืนยันให้ร้าย พระพุทธรองค์ตรัสว่า ‘โกกาลิกะเธออย่ากล่าวอย่างนั้น เพราะสารีบุตรและโมคคัลลานะเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก เมื่อโกกาลิกะภิกษุหลีกไปไม่นานร่างกายก็เกิดมีตุ่มขึ้นทั่วร่างกายและได้มรณภาพเพราะอาพาธนั้นแล้วไปเกิดในปทุมนรกพระพุทธรองค์ตรัสว่า

พรุสวาจา (คำหยาบ) เป็นเหมือนผึ้ง เครื่องตัดตนของคนพาล ผู้กล่าวคำชั่ว ย่อมเกิดที่ปากของบุรุษ ผู้ใดสรรเสริญคนที่ควรติเตียน หรือติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ ผู้นั้นชื่อว่าสังสมความผิดไว้ด้วยปาก ย่อมไม่ประสบ

^{๕๐} พุ.พ. อ.(ไทย) ๒๗/๑๕๕

^{๕๑} อง. อรรถก. (ไทย) ๒๓/๙๖/๑๕๙

ความสุข เพราะความผิวนั้น บุคคลผู้ตั้งวาจาและใจอันชั่ว ตีเตียนพระอริยะ
ย่อมเข้าถึงนรกสิ้น ๑๓๖,๐๐๐ นิรพพุทท์กับ กับอีก ๕ อัพพุทท์^{๕๒}

สิงคาลกมาณพ เรื่องมิตรที่ดีมีความรักใคร่ มีเจตีย่อมสนับสนุนผู้ที่กล่าวสรรเสริญเพื่อน
โดยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ไม่พอใจความเสื่อมของเพื่อน
๒. พอใจความเจริญของเพื่อน
๓. ห้ามปรามคนที่ินทาเพื่อน
๔. สนับสนุนคนที่สรรเสริญเพื่อน

เพื่อนที่ดีย่อมไม่พอใจ ไม่ชอบใจความเสื่อมของเพื่อน ย่อมยินดีและพอใจความเจริญของ
เพื่อน คอยห้ามปรามคนที่ตีเตียนเพื่อน และสรรเสริญคนที่สรรเสริญเพื่อน เมื่อคนพูดถึงเพื่อนว่าคน
ชื่อโน้นมีรูปร่างน่าเลื่อมใส มีชาติดี ถึงพร้อมด้วยศีล เพื่อนที่ดีมีความรักใคร่ย่อมสรรเสริญคนที่พูด
สรรเสริญเพื่อนของตนว่า ท่านพูดดี พูดอย่างนี้แล้ว ชายผู้นี้มีรูปร่าง น่าเลื่อมใสมีชาติดี ถึงพร้อม
ด้วยศีล

ความอดทนและความสงบเสถียรนี้ก็ต้องอาศัยสติและปัญญาคุมกำกับอยู่เสมอไม่เปลือ
ประมาท เมื่ออารมณ์ที่ชั่วนั้น ๆ เกิดขึ้นในจิตก็มีสติอดกลั้นไว้และใช้ปัญญาพิจารณาตามดูไปเช่น
พิจารณาถึงความโลภที่เกิดขึ้นในจิตใจว่าความโลภเป็นสิ่งไม่ดี เป็นอกุศลธรรม ทุกสิ่งทุกอย่างไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เมื่อใช้สติและปัญญาพิจารณาตามไปอยู่ อกุศลมูล คือ
ความโลภที่เกิดขึ้นก็จะไม่สามารถคงอยู่ได้ กล่าวคือ จะค่อย ๆ เสื่อมสูญไป

การปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับฆราวาสธรรมสำหรับการครองเรือน หลักการครองชีพ
ของคฤหัสถ์ ได้แก่ ๑. สัจจะ หมายถึง ความจริง ซื่อสัตย์ จริงใจ พูดจริง ทำจริง ๒. ทมะ หมายถึงการ
ฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้
เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา ๓. ขันติ หมายถึง ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าทำงานด้วยความ
ขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย ๔. จาคะ หมายถึง ความ
เสียสละ สละกิเลส สละความสุขสบาย และผลประโยชน์ส่วนตนได้ใจกว้างการปฏิบัติตามหลักธรรม
ข้อ หิริ ความละอายต่อบาปทุจริต มีความสำคัญเป็นเครื่องป้องกันบาปทุจริต ได้แก่ กายทุจริต วา
ทุจริต มโนทุจริต ละอายต่อการประกอบอกุศลธรรมโอตตปปะความเกรงกลัวต่อผลของบาปทุจริตว่า
มีผลทำให้เกิดความทุกข์ ความเสียหายทั้งแก่ตนเองและแก่สังคม โดยส่วนรวม จึงไม่กล้าประพฤ
ติ เพราะกลัวจะได้รับผลเช่นนั้น

ทั้งนี้การปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นเป็นต้นเหินทำให้เกิดโลกธรรม
ฝ่ายอิฏฐารมณ์ ซึ่งเป็นโลกธรรมฝ่ายดีที่มนุษย์โลกต้องการอยากจะได้ และมีความประสงค์ที่อยากจะ
ให้เกิดแก่ชีวิตของตนเอง ครอบครัว ชุมชน และสังคมระดับประเทศ

^{๕๒} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๓๘๕/๔๑๐-๔๑๕.

บุคคลที่ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจนได้รับการยกย่องสรรเสริญทั้งจากองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือจากบุคคลหน่วยงานต่าง ๆ ดังเช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ นางวิสาขาอุบาสิกา เป็นต้น

ส่วนบุคคลที่ปฏิบัติต่อโลกธรรมไม่ถูกต้องนั้น ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างพระเทวทัต ที่ถูกลามสัการะ ยศ สรรเสริญ สุข ที่ได้รับจากมหาชน และได้รับจากพระเจ้าอชาตศัตรู ด้วยความไม่เข้าใจในความเป็นธรรมชาติของโลกจึงมีความปรารถนาลามก หวังจะเป็นพระศาสดาปกครองพระภิกษุทั้งหลาย แทนพระพุทธเจ้า เป็นต้น

สรุปได้ว่า การปฏิบัติตนเพื่อให้ได้โลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ฝ่ายที่มนุษย์พอใจมี ๔ ประการ ได้แก่ ได้ลาภ หมายความว่า ได้ผลประโยชน์ ได้ทรัพย์สินเงินทอง ได้บ้านเรือนหรือที่สวน ไร่นา ได้ยศ หมายความว่า ได้รับแต่งตั้งให้มีฐานันดรสูงขึ้น ได้ตำแหน่ง ได้อำนาจเป็นใหญ่เป็นโต ได้รับสรรเสริญ คือ ได้ยิน ได้ฟัง คำสรรเสริญคำชมเชย คำยกยอได้สุข คือได้ความสบายกายสบายใจได้ความเบิกบาน ร่าเริง ได้ความบันเทิงใจ จะต้องไม่มีความทุกข์ทรมาน ความเจ็บปวด ความโศกเศร้าความเสียใจควรมีความสุขในการครองเรือน ความสุขในการไม่เบียดเบียนนี้ ความสุขในชีวิตของนักพรต ความสุขในการออกบวช ความสุขทางอายตนะ ความสุขทางกาย ความสุขทางใจ เมื่อเราได้ศึกษาเรื่องไตรลักษณ์จนเข้าใจดี ถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน จะทำให้เราเข้าใจเรื่องโลกธรรม ๘ ได้เป็นอย่างดี เพราะทุกสิ่งทุกอย่างจะมี ของคู่กันเสมอ เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นอีกสิ่งหนึ่งก็จะดับไปไม่สามารถเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้ คือไม่สามารถคงทนอยู่ในสภาพใดสภาพหนึ่งได้ตลอดไป คือ เมื่อมีลาภ อาจจะมีเสื่อมลาภ เมื่อมียศ อาจจะมีเสื่อมยศ มีนิมนทา มีสรรเสริญ มีสุข มีทุกข์ สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้กับทุกคน

๓.๕ สรุปวิธีการจัดการโลกธรรม ๘ ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท

โลกธรรม คือ ธรรมชาติของโลก , เรื่องของโลก, ธรรมที่ครอบงำโลก หรือธรรมที่มีประจำโลก หมายถึง ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกและสัตว์โลกต้องเป็นไปตามธรรมนี้ หรือทุกคนในโลกนี้ย่อมถูกโลกธรรมนี้กระทบทั้งนั้น ไม่มีใคร ร่นพ้นไปได้เลย ยกเว้นพระอรหันต์ผู้อยู่เหนือโลกเท่านั้นโลกธรรมมี ๘ ประการแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายแรกฝ่ายที่น่าปรารถนาและพึงพอใจ อิฏฐารมณ์ และฝ่าย ที่ไม่น่าปรารถนาหรือไม่พึงพอใจ อนิฏฐารมณ์

อารมณ์ที่ชอบใจ และอารมณ์ไม่ชอบใจ คือ สาเหตุที่ทำให้เป็นคนใจน้อย หรือน้อยใจ จออยู่เสมอ มาจาก ความยึดถือ ความอยาก คือ ตั้งความอยากไว้มาก เมื่อไม่ได้ตามนั้นก็เกิดน้อยเนื้อต่ำใจ ฉะนั้น อย่าไปตั้งความหวังว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ จะต้องตอบสนองความอยากของเราเสมอไป แล้วจะไม่มีคำว่าผิดหวัง เกิดอาการน้อยเนื้อต่ำใจ หรือพูดสั้นๆว่า จะไม่ถูกโลกธรรมย่ำยี จำไว้ว่า ยินดีเท่ากับถูกตบซ้าย ยินร้ายเท่ากับถูกตบขวา ชีวิตมนุษย์จึงถูกตบซ้ายตบขวาอยู่ตลอดเวลา

โลกธรรมทั้ง ๘ ประการ คือ การได้ การเสีย หรือ บวกกับลบ ซึ่งเป็นเพียงมายา ปรากฏชั่วคราว ตามเหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น โลกธรรมทั้ง ๘ ประการจะไม่มีโอกาสมาอย่ายี่เราได้เลย ถ้าเรารู้จักพิจารณาไว้ให้เข้าใจว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ วนเวียนอยู่อย่างนั้น เป็นทุกข์หรือสื ฉะนั้น

เมื่อเกิดเรื่องได้ เรื่องเสีย ให้นิ่งทนที่ว่าไม่มีแล้วมา มี ก็จะไม่หวั่นไหวเดี๋ยวนี้คนเราตั้งสติไม่ทัน พอเสียก็โวยวาย พอได้ก็กระโดดโลดเต้น ชีวิตมนุษย์เราก็เป็นอย่างนี้

ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท จะยึดเอาหลักธรรมเพื่อนำมาปฏิบัติต่อโลกธรรม ให้ถูกต้องตามแนวพุทธไว้ดังนี้ คือไตรลักษณ์ ในพระพุทธศาสนา หมายถึง ลักษณะสามัญ ๓ ประการของสรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งเป็นเหมือนกฎธรรมชาติ ครอบงำสิ่งมีชีวิตและ ไม่มีชีวิตเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ ประกอบด้วย อนิจจา ทุกขตา และอนัตตตา คือ

๑. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง มีลักษณะแห่งสังขารธรรม คือ สิ่งที่กำลังจายปรุงแต่งขึ้น มี ๓ ความเกิดขึ้นปรากฏ ความดับสลายปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวน^{๕๓} คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ มรรคแสดงอรรถ ความหมาย ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า ชื่อว่าเป็นอนิจจังโดยความหมายว่า เป็นของสิ่งไป ๆ (ขยฺยฐฺเณ) หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีตไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้เป็นต้น ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้นจึงไม่ขยายความหมายออกไปด้วยนัยต่าง ๆ ยักยัดคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคนเบื้องต้น มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงของชีวิตทั้งหมด จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อซบลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่งช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ช่วงปีหนึ่ง ช่วงฤดูหนึ่ง ช่วงเดือนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะแห่งสภาพทุกข์ ความเป็นสภาพที่ทนได้ยากหรือคงอยู่ในภาวะเดิมไม่ได้^{๕๔} สภาพทุกข์คือหรือความเป็นทุกข์ สภาพทุกข์ ความเป็นสภาพที่ทนได้ยากหรือคงอยู่ภาวะเดิมไม่ได้

สภาพทุกข์ คือ ทุกข์หรือความเป็นทุกข์เพราะทุกข์ได้แก่ ทุกขเวทนาทางกายก็ตามใจก็ตาม ซึ่งทุกอย่างเข้าใจสามัญตรงตามชื่อตามสภาพ

^{๕๓} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๓๖๘.

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๕.

ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน ได้แก่ ความสุข ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์เมื่อต้องเปลี่ยนแปลงไปเป็นอื่น

ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ สภาวะของสังขาร เมื่อสิ่งทั้งปวงซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่งที่บีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นเพราะสลายไป ทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้ พร่องอยู่เสมอและให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดถือด้วยอุปาทาน

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกข์ตาไว้อย่างเดียวว่า ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า เป็นของมีภัย (ขยฺยภูตฺตํ) ที่ว่ามีภัยนั้น จะแปลว่า เป็นภัยหรือน่ากลัวก็ได้ ดั้งนี้โดยเหตุผลว่า สังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผู้พึงแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัยคือความกลัว และความน่ากลัวแก่ใครก็ตาม ที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถถาขยายความออกไปโดยนัยต่าง ๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ ๒ นัย คือ ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย(อุปาทายปฏีปฺพนภูตฺตํ หรือ อุปาทายปฏีปฺพินตํ) ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง และ ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

๓. อนัตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน มีลักษณะ ๓ คือไม่ปรากฏความเกิดไม่ ปรากฏความความสลาย เมื่อตั้งอยู่ ไม่ปรากฏความแปร ^{๕๕} คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า ชื่อว่าเป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฺกฺขณ) ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือไม่แก่นสาร ไม่มีแก่นหมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบาย ว่า โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน อัตตสาระ ตัวตนที่เป็นแก่นหรือตัวตนที่เป็นแก่น ที่คาดคิดเอาว่าเป็นอาตมัน อัตตา ตัวตน เป็นผู้สั่งอยู่หรือครองอยู่ นิวาสิ เป็นผู้สร้างหรือผู้ สร้างสรรค์ บันดาลการกะ เป็นผู้เสวย เวทกะ เป็นผู้มีความในใจในตัวเอง สยงวสิ เพราะว่าสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ คงตัวอยู่ไม่ได้ มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความบีบคั้นด้วย ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองไม่แล้วความเป็น ผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้า รูปนี้จะได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร มีความบีบคั้นขัดแย้งข้อขัดต่าง ๆ ดังนี้ เป็นอาทิ จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัวเอง ทั้งนี้ เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้น ย่อมฝืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้

^{๕๕} พระราชวรมุนี (ประยูรย์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๔๖, หน้า ๓๖๖.

เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนสิ่งสู่อยู่ครอง จึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่า ไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ชัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัยนี้ คัมภีร์รูนอร์รกกถาจึงนิยามแสดงความหมายของอนัตตา ว่า ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ และอธิบายในทำนองว่าไม่มีใครมีอำนาจบังคับตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้วอย่าชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ ประโยชน์ของไตรลักษณ์ คือ

๑. เพื่อให้มนุษย์ไม่ลุ่มหลงไม่ยึดติดยึดถือกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นของเรา
๒. ทำให้ลดอุปทานคือ การยึดมั่นยึดถือ ไม่ก่อความทุกข์หรือความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น
๓. ลดความเห็นแก่ตัวลง สามารถปรับตัวได้ แม้ว่าจะเกิดการพลัดพรากจากสิ่งที่พึงปรารถนาที่รักใคร่หรือสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต)^{๕๖} กล่าวในหนังสือธรรมนุญชีวิต ว่า บุคคลที่ไม่ประมาท มัวเมาจนตกเป็นทาสของโลกและชีวิต อย่างที่เรียกได้ว่า หลงโลก เมาชีวิต ก็เพราะมีสติ รู้จักมอง รู้จักพิจารณา รู้จักวางตัววางใจต่อความจริงต่าง ๆ อันมีประจำอยู่กับโลกและชีวิตเป็นคติธรรมตา ดังนี้

ก. รู้ทันโลกธรรม คือ รู้จักพิจารณา รู้เท่าทัน ตั้งสติให้ถูกต้องต่อสภาวะอันหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในชีวิตที่อยู่ท่ามกลางโลก ซึ่งเรียกว่า โลกธรรม ธรรมตาของโลกหรือความเป็นไปตามคติธรรมตา ซึ่งหมุนเวียนมาหาชาวโลก และชาวโลกก็หมุนเวียนตามมันไป ๘

โลกธรรม ๘ นี้ จัดเป็น ๒ ฝ่าย คือที่ชวนาปรารถนาชวนชอบใจคนทั่วไปอยากได้ เรียกว่า อภิหารมณฺห์ พวกหนึ่ง ที่ขมขื่น ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ คนทั่วไปเกลียดกลัว เรียกว่า อนิหารมณฺห์ พวกหนึ่ง แต่จะชอบใจอยากได้หรือไม่ก็ตาม โลกธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้แก่ทุกคน ทั้งแก่ปุณฺธุชน ผู้ไม่มีการศึกษา และแก่อริยสาวกผู้มีการศึกษา จะแตกต่างกันที่การวางใจและการปฏิบัติตนต่อสิ่งเหล่านี้กล่าวคือ

๑. ปุณฺธุชนผู้ไม่มีการศึกษา ไม่รู้จักฝึกอบรมตน ย่อมไม่เข้าใจ ไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง ลุ่มหลงลืมนตน ยินดียินร้าย คราวได้หลงใหลมัวเมาหรือลำพองจนเหลิงลอย คราวเสียก็หงอยละเหี่ยหมดกำลังหรือถึงกับคลุ้มคลั่งไป ปลดปล่อยให้โลกธรรมเข้าครอบงำอำยิจิต พุยุบเรื่อยไป ไม่พ้นจากทุกข์โศก

๒. ส่วนผู้มีการศึกษา เป็นอริยสาวก รู้จักพิจารณารู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ว่าอย่างไรก็ตาม ที่เกิดขึ้นแก่ตน ล้วนไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่สมบูรณ์ มีความแปรปรวนได้เป็นธรรมดา

^{๕๖} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **ธรรมนุญชีวิต**, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๓๓), หน้า ๓๐.

จึงไม่หลงใหลมัวเมาเคลิ้มไปตามอิฏฐารมณ์ ไม่ขุ่นมัวหม่นหมองคลุ้มคลั่งไปในเพราะอนิฏฐารมณ์ มีสติดำรงอยู่ได้ วางตัววางใจพอดี ไม่เหลิงในสุขและไม่ถูกทุกข์ท่วมทับ^{๕๗}

ยิ่งกว่านั้น อริยสาวกอาจใช้โลกธรรมเหล่า นั้นให้เป็นประโยชน์ เช่น ใช้อนิฏฐารมณ์เป็นบทเรียน บททดสอบ หรือเป็นแบบฝึกหัดในการพัฒนาตน และใช้อิฏฐารมณ์เป็นโอกาสหรือเป็นอุปกรณ์ในการสร้างสรรค์ความดีงาม และบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้ยิ่งขึ้นไป

ข. ไม่มองข้ามเทวทูต คือ รู้จักมอง รู้จักพิจารณาภาวะที่ปรากฏอยู่เสมอในหมู่มนุษย์ อันเป็นสัญญาณเตือนใจให้ระลึกถึงคติธรรมตาของชีวิต ที่ไม่ควรลุ่มหลงมัวเมา ซึ่งเรียกว่า เทวทูต (สื่อแจ้งข่าวของยมเทพ หรือตัวแทนของพญายม) ๕ อย่าง คือ

๑. เด็กอ่อน ว่าคนเราทุกคนเกิดมา ก็อย่างนี้ เพียงเท่านี้
๒. คนแก่ ว่าทุกคน หากมีชีวิตอยู่ได้นานก็ต้องประสบภาวะเช่นนี้
๓. คนเจ็บ ว่าภาวะเช่นนี้ เราทุกคนอาจประสบได้ด้วยกันทั้งนั้น
๔. คนต้องโทษ ว่ากรรมชั่วนั้น ไม่ต้องพูดถึงตายไป แม้ในบัดนี้ก็มีผลเดือดร้อนเป็นทุกข์
๕. คนตาย ว่าภาวะนี้ เราทุกคนต้องได้พบ ไม่มีใครพ้น และกำหนดไม่ได้ว่าที่ไหน เมื่อใดมองเห็นสภาพเช่นนี้เมื่อใด เช่น^{๕๘} เมื่อผ่านเข้าไปในสุสาน ทัณฑสถานและโรงพยาบาล เป็นต้น ก็มีให้มีใจหดหู่หรือหวาดกลัว แต่ให้มีสติ รู้จักใช้ปัญญาพิจารณา จะได้เกิดความสังเวช เร่งชวนชาว ประกอบแต่กัลยาณกรรม คือ การทำที่ดีงาม ดำเนินชีวิตด้วยความไม่มัวเมา ไม่ประมาท

ค. คำหนึ่งสูตรแห่งชีวิต แม้ไม่ใช่เวลาที่มองเห็นเทวทูตก็ควรพิจารณาอยู่เสมอตามหลักที่เรียกว่า อภินิหารปัจจุเวกขณะ (สิ่งที่ทุกคน ไม่ว่าหญิง ไม่ว่าชาย ไม่ว่าชาวบ้าน ไม่ว่าชาววัด ควรหัดพิจารณาเนื่อง ๆ) ซึ่งมี ๕ ประการ คือ

๑. ชราธัมมตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
๒. พญาดิธัมมตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความเจ็บป่วยไข้เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้
๓. มรณธัมมตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
๔. ปิยวินาभावตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจักต้อง ประสบความพลัดพรากทั้งจากคน และของที่รักที่ชอบใจไปทั้งสิ้น
๕. กัมมัสสกตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น

^{๕๗} อก. อรรถก. (ไทย) ๒๓/๙๖/๑๕๙.

^{๕๘} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๕๐๗/๓๓๕.

เมื่อพิจารณาอยู่เสมออย่างนี้ ก็จะช่วยป้องกันความมัวเมา ในความเป็นหนุ่มสาว ในทรัพย์สินสมบัติ และในชีวิต เป็นต้น บรรเทาความลุ่มหลงความถ้อยมั่นยึดติด และป้องกันการทำความทุจริต ทำให้เร่งชวนชวนทำแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์^{๕๙}

พระพุทธเจ้าแสดงไว้ในเรื่อง โลกวิปัตติสูตร ภิคุชทั้งหลาย โลกธรรม ๘ ประการนี้ ย่อมหมุนไปตามโลกและโลกก็หมุนไปตามโลกธรรม ๘ ประการ โลกธรรม ๘

ภิคุชทั้งหลาย โลกธรรม ๘ ประการนี้แล ย่อมหมุนไปตามโลกและโลกก็หมุนไปตามโลกธรรม ๘ ประการนี้ ลาก เลื้อมลาก ยศ เลื้อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ ลาก เลื้อมลาก ยศ เลื้อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้ได้สติ

ภิคุชทั้งหลายในข้อนี้มีความแปลกกันอย่างไรมีความแตกต่างกันอย่างไร มีเหตุทำให้ต่างกันอย่างไรระหว่างอริยสาวกผู้ได้สติกับปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ

ภิคุชทั้งหลายกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลายมีพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นหลักมีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำมีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่งข้าแต่พระองค์ผู้เจริญขอประทานโรกาส เฉพาะพระผู้มีพระภาคเท่านั้นที่จะทรงอธิบายเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้นให้แจ่มแจ้งได้ภิคุชทั้งหลายฟังต่อจากพระผู้มีพระภาคแล้วจักทรงจำไว้”^{๖๐}

ธรรม ๘ อย่างที่ควรกำหนดรู้เป็นโฉน ได้แก่โลกธรรม ๘ คือความได้ลาก ๑. ความเลื้อมลาก ๑. ความได้ยศ ๑. ความเลื้อมยศ ๑. นินทา ๑. สรรเสริญ ๑. สุข ๑. ทุกข์ ๑ ธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ควรกำหนดรู้^{๖๑}

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิคุชทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว ภิคุชเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคแล้วพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิคุชทั้งหลาย ลาก ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สติเขาไม่ตระหนักชัด ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ลากนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เราก็แต่ว่าลากนั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ความเลื้อมลาก ยศ ความเลื้อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ เขาไม่ตระหนักชัด ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ทุกข์นี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แต่ว่า ทุกข์นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แม้ลากย่อมครอบงำจิตของเขาได้ แม้ความ เลื้อมลาก แม้ยศ แม้ความเลื้อมยศ แม้นินทา แม้สรรเสริญ แม้สุข แม้ทุกข์ย่อมครอบงำจิตของเขาได้ เขาย่อมยินดีลากที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมยินดีร้ายในความเลื้อมลาก ย่อมยินดียศที่เกิดขึ้น ย่อมยินดีร้ายในความเลื้อมยศ ย่อมยินดีสรรเสริญที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมยินดีร้ายในนินทา ย่อมยินดีสุขที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมยินดีร้ายในทุกข์เขาประกอบด้วย

^{๕๙} อภ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๘๑.

^{๖๐} อภ. อฏฐก. (ไทย) ๒๓ /๖ /๒๐๔.

^{๖๑} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๔๔๖/๒๗๑.

ความยินดียินดีอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นไปจากชาติ ชรา มรณะโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส เรากล่าวว่า ไม่พ้นไปจากทุกข์ ฯ

ภิกษุทั้งหลาย ลากย่อมเกิดแก่อริยสาวกผู้ได้สดับ อริยสาวกนั้นย่อมตระหนักชัด ทราบชัด ตามความเป็นจริงว่า ลากเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แต่ว่าลากนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็น ธรรมดา ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้ ได้สดับ อริยสาวกนั้นย่อมตระหนักชัด ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ทุกข์นี้เกิด ขึ้นแล้วแก่เรา ก็แต่ว่า ทุกข์นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาแม้ลากย่อมครอบงำจิตของท่านไม่ได้ แม้ ความเสื่อมลาภ แม้ยศ แม้ความเสื่อมยศ แม่นินทา แม้สรรเสริญ แม้สุข แม้ทุกข์ย่อมครอบงำจิตของ ท่านไม่ได้ ท่านย่อมไม่ยินดีลาภที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ยินดีร้าย ในความเสื่อมลาภไม่ยินดียศที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ ยินร้ายในความเสื่อมยศ ไม่ยินดีความสรรเสริญที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ยินดีร้ายในนินทา ไม่ยินดีสุขที่เกิดขึ้น แล้ว ไม่ยินดีร้ายในทุกข์ท่านละความยินดียินดีได้แล้วเด็ดขาดอย่างนี้ ย่อมพ้นไปจากชาติ ชรา มรณะโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เรากล่าวว่า ย่อมพ้นไปจากทุกข์ตถุภิกษุทั้งหลาย นี้ แลเป็นความแปลกกัน ผิดกัน แตกต่างกัน ระหว่างอริยสาวกผู้ได้สดับกับปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ

ธรรมในหมู่มนุษย์เหล่านี้ คือ ลาก ๑ ความเสื่อมลาภ ๑

ยศ ๑ ความเสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑

เป็นสภาพไม่เที่ยง ไม่แน่นอน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาแต่ท่านผู้เป็น นักปราชญ์ มีสติ ทราบธรรมเหล่านั้นแล้ว

พิจารณาเห็นว่า มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ธรรมอันน่า

ปรารถนา ย่อมย้ายจิตของท่านไม่ได้ ท่านย่อมไม่ยินดีต่อ

อนิฏฐารมณ์ ท่านขจัดความยินดีและยินดีเสียได้จนไม่เหลือ

อยู่ อนึ่ง ท่านทราบทางนิพพานอันปราศจากอูลี ไม่มีความ

เศร้าโศกเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ย่อมทราบได้อย่างถูกต้อง ฯ

เมื่อพระพุทธเจ้าแสดงไว้ใน โลกวิปัตติสูตร เพื่อให้พระภิกษุดูตามกาลตามเวลาว่าเมื่อสิ่งนี้ เกิดแล้วสิ่งนี้ก็ต้องดับไปเป็นธรรมดา ตามกระแสโลกและตามกระแสธรรม เพราะว่าโลกธรรมเกิดขึ้น แล้วมันก็ไม่เที่ยงไม่แน่นอนกับสิ่งนั้น ๆ บ้างที่เราได้ยศ ได้ลาภแล้ว เราไม่ยอมปล่อยวางคือเรายึดมัน ถือมันกับวัตถุเหล่านั้นมากเมื่อมันเสื่อมสลายไปเราเสียใจทุกข์ใจเพราะว่าเราไม่รู้ ไม่พิจารณาว่าสิ่งนี้ เกิดกับเราแล้วมันก็ย่อมไปจากเราเพราะเช่นนั้นแล้วเราเอาหลักธรรมสติปัฏฐานของพระพุทธเจ้ามา พิจารณาให้เห็นชัดว่าสติปัฏฐาน คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ , ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธานการตั้งสติ กำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง , การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความ เป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินดีร้าย ที่ทำให้มองเห็น เพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้ เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นโสกะ และปรีเทวะ เพื่อความอสงแห่ง ทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุโลกุตตรมรรค เพื่อกะทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือนิพพาน ๔ ได้แก่

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย , การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย, สติพิจารณากายเป็นอารมณ์ว่า กายนี้ก็สักร่างกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา , การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา, สติตามดูเวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์และไม่สุขไม่ทุกข์เป็นอารมณ์โดยรู้เท่าทันว่า เวทนา นี้ ก็สักร่างเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต , การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพและอาการของจิต , สติพิจารณาใจที่เศร้าหมองหรือผ่องแผ้วเป็นอารมณ์ว่าใจนี้ก็สักร่างใจ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา กำหนดรู้จิตตามสภาพที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ เช่น จิตมีราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตมี ราคะ โทสะ โมหะ จิตปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ

๔. ฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม , การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม, การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม , สติพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บังเกิดกับใจ เป็นอารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็สักร่างธรรมไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

โลกธรรม คือ ธรรมที่กล่าวถึงธรรมชาติของโลก หรือโลกธรรม ธรรม สิ่งที่เป็นของคู่กับโลกเป็นธรรมดา กล่าวคือเป็นธรรมชาติที่ย่อมเกิดขึ้นแก่ทุกรูปนามที่ดำรงขึ้นคือชีวิตอยู่ในโลกนั่นเอง เพียงแต่ว่าเมื่อบังเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมเป็นธรรมดาอันเป็นไปตามธรรมคือธรรมชาติกับปุณฺณ

โลกธรรม ๘ หมายถึง เรื่องของ โลกมีอยู่ประจำกับชีวิต สังคมและโลกของมนุษย์เป็นความจริงที่ทุกคนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นชอบหรือไม่ชอบก็ตาม ข้อแตกต่างคือ ใครประสบมาก ประสบน้อย ช้าหรือเร็ว โลกธรรมแบ่งออกเป็น ๘ ชนิด จำแนกออกเป็น ๒ ฝ่ายควบคู่กันและมีความหมายตรงข้ามกัน คือ

๑. โลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ คือ ฝ่ายที่มนุษย์พอใจมี ๔ เรื่อง คือได้ลาภ หมายความว่า ได้ผลประโยชน์ ได้ทรัพย์สินเงินทอง ได้บ้านเรือนหรือ ที่สวน ไร่ นา ได้ยศ หมายความว่า ได้รับแต่งตั้งให้มีฐานันดรสูงขึ้น ได้ตำแหน่ง ได้อำนาจเป็นใหญ่เป็นโต ได้รับสรรเสริญ คือ ได้ยิน ได้ฟัง คำสรรเสริญ คำชมเชย ค่ายกยอได้สุข คือ ได้ความสบายกาย สบายใจ ได้ความเบิกบาน ร่าเริง ได้ความบันเทิงใจ

๒. โลกธรรมฝ่ายอนิฏฐารมณ์ คือ ฝ่ายที่มนุษย์ไม่พอใจมี ๔ เรื่อง คือ เสียลาภ หมายความว่า ลาภที่ได้มาแล้วเสียไปเสื่อมยศ หมายถึง ถูกลดความเป็นใหญ่ ถูกถอดออกจากตำแหน่ง ถูกถอดอำนาจถูกนิทา หมายถึง ถูกตำหนิติเตียนว่าไม่ดี มีใครพูดถึง ความไม่ดีของเราในที่ลับหลังเรียกว่าถูกนิทา ตกทุกข์ คือ ได้รับความทุกข์ทรมานกายทรมานใจ

โลกียธรรม คือ ธรรมะที่เกี่ยวกับทางโลก "โลกียธรรม" หรือ โลกธรรม มาจากคำว่า โลก ธรรมโดย เล็งถึง การใช้ วิธีธรรม เป็นหลักในการดำเนินชีวิตให้ สอดคล้องกับวิถีของธรรมชาติโดยวิถีของโลกธรรม ได้แก่

๑ การใช้ศีลธรรมเป็นเครื่องมือในการ ดำเนินชีวิตเพื่อให้ สอดคล้อง กับสภาวะของกรรมดี-กรรมชั่วของมนุษย์

๒ การใช้จริยธรรมเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตเพื่อให้ สอดคล้อง กับสถานะของกรรม สุข-กรรมทุกข์ของมนุษย์

๓ การใช้คุณธรรมเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตเพื่อให้ สอดคล้อง กับสถานะของกรรม เกิด-กรรมดับของมนุษย์ ข้อคิดที่ได้รับและการนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน

๑. ได้ทราบวิธีปฏิบัติตนเพื่อความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต สามารถนำหลักธรรมคำสอน เหล่านี้มาปรับใช้ในชีวิตประจำวัน แก้ปัญหาต่างๆ รวมถึงการยับยั้งชั่งใจตนเองให้ดำเนินชีวิตไป ในทางที่ถูกที่ควร เพื่อจะได้ไม่หลงผิดและมีหลักในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง

๒. มีคุณค่าทางด้านสังคม เพราะข้อปฏิบัติทุกข้อในมงคลสูตรล้วนมีค่าควรประพฤติ ปฏิบัติ ซึ่งจะทำให้บุคคลและสังคมเจริญก้าวหน้า นำไปเป็นหลักยึดถือปฏิบัติในสังคมได้อย่างถูกต้อง

๓. ได้ศึกษาภาษากรีกวินัยที่สละสลวย ไพเราะที่ ง่ายคำและเนื้อความ ทำให้เราได้เห็น ถึงคุณค่าและความงามของวรรณคดีไทย ที่เป็นมรดกสืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ทำให้เยาวชนรุ่นหลัง รู้จักตระหนักในคุณค่าของความเป็นไทยและช่วยกันรักษาสืบต่อไป

เมื่อเราได้พบเจอกับโลกธรรมแล้วเราต้องยึดหลักธรรมมาพิจารณาถึง หลักคำสอนของ พระพุทธองค์ที่แสดงไว้ ไม่ให้เรายึดติดกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อจิตใจเราไม่หวั่นไหวกับสิ่ง เหล่านั้นแล้ว เราจะก้าวไปถึง หลักความสำเร็จ ปฏิบัติตามหลักธรรม ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จแห่งกิจการนั้น ๆ ที่ เรียกว่า อิทธิบาท ธรรมให้ถึงความสำเร็จ ซึ่งมี ๔ ข้อ คือ^{๖๒}

๑. ฉันทะ มีใจรัก คือ พอใจจะทำสิ่งนั้น และทำด้วยใจรัก ต้องการทำให้เป็นผลสำเร็จ อย่างดีแห่งกิจหรืองานที่ทำมิใช่สักว่าทำพอให้เสร็จ ๆ หรือเพียงเพราะอยากได้รางวัลหรือผลกำไร

๒. วิริยะ พากเพียรทำ คือ ขยันหมั่นประกอบหมั่นกระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทนเอาธุระไม่ทอดทิ้ง ไม่ท้อถอย

๓. จิตตะ เอาจิตฝึกฝน คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิดไม่ปล่อยใจให้ ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ใช้ความคิดในเรื่องนั้นบ่อย ๆ เสมอ

๔. วิมังสา ใช้ปัญญาสอบสวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุ ผล และตรวจสอบข้อสงสัยหย่อนเกิดเลียบบกพร่องขัดข้อง เป็นต้นในสิ่งที่ทำนั้น โดยรู้จักทดลองวางแผน วัตถุประสงค์วิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น

พระพุทธศาสนาถือกำเนิดมาจนถึงปัจจุบันเป็นเวลานานกว่า ๒,๕๐๐ ปี ถึงแม้จะมี หลักธรรมที่จดบันทึกไว้โดยละเอียดและมีผู้ปฏิบัติตามคำส อนอยู่ไม่ขาดโดยเฉพาะพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท ซึ่งถือว่าเป็นนิกายที่ยึดถือคำสอนดั้งเดิมได้ดีที่สุดและปฏิบัติธรรมตามคำสอนที่เป็นพระ พุทธพจน์เดิม แต่มีสิ่งหนึ่งที่ยังเป็นที่เกิดความสงสัยในหมู่พุทธบริษัทเถรวาทนั่นก็คือ การบรรลุธรรม เพราะเป็นสิ่งที่รู้ได้ยากในหมู่ ของปุถุชนที่ไม่ใช่พระอรหันต์บุคคลเคยมีคำกล่าวกันว่า ปัจจุบันนี้ไม่มีพระ

^{๖๒} พระเทพเวที(ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๓๓), หน้า ๓๔.

อรหันต์แล้ว ในครั้งพุทธกาลเมื่อเกิดความสงสัยขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทำหน้าที่แก้ความสงสัยเหล่านั้น^{๖๓} เช่น มีภิกษุรูปหนึ่งได้พูดทำนองว่าตนบรรลุพระอรหันต์แล้วภิกษุทั้งหลายก็ได้้นำเรื่องขึ้นทูลพระพุทธองค์ให้ทรงตัดสิน^{๖๔} เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ได้ทราบกันว่าการบรรลุธรรมเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตน (ปัจจุตตัม) ผู้ปฏิบัติเท่านั้นจึงรู้ได้

การบรรลุธรรมตามพระประสงค์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่า การบรรลุธรรมนั้นสิ่งสำคัญประการแรกคือ การศึกษาหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในวาระต่าง ๆ กัน เพื่อให้เหมาะกับจริตแต่ละบุคคล โพธิปักขิยธรรมประกอบด้วยสติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมรรค ๘ แต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ผู้ปฏิบัติจะถือหลักธรรมหมวดไหน ในการปฏิบัติธรรมก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกันเปรียบเทียบเหมือนแม่น้ำทุกสายย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมตามหมวดธรรมใดย่อมนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมี ๒ วิธี คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งจะต้องปฏิบัติควบคู่กันไป โดยเฉพาะวิปัสสนากรรมฐานถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการปฏิบัติถ้าผู้ปฏิบัติยังไม่สามารถยกจิตของตนเข้าสู่วิปัสสนาญาณได้ การบรรลุธรรมจะไม่มีเกิดขึ้นเลย เมื่อทำวิปัสสนาญาณให้แจ้งได้แล้วการบรรลุธรรมผลจึงจะเกิดขึ้นซึ่งผลของการบรรลุธรรมนั้นมี ๔ ระดับ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับสามารถกำจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ ไปด้วย

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว โลกธรรมทั้งสองฝ่ายคือ ฝ่ายอวิชฺฐารมณฺ์ และอนิวิชฺฐารมณฺ์ เมื่อเกิดมาแล้ว มันไม่เที่ยง ไม่คงทนถาวร ไม่แน่นอน ย่อมเสื่อมสลายไปในที่สุด ดังนั้นจึงไม่ยึดมั่นถือมั่น จะก่อให้เกิดความทุกข์ในที่สุด เพราะเช่นนั้นเราควรยึดหลักไตรลักษณ์ ซึ่งเกิดแล้วมันไม่ยั่งยืนไม่แน่นอนกับสิ่งเหล่านั้น เราอย่าไปยึดติดกับสิ่งเหล่านั้นมากมันจะทำให้เราเสียใจเจอความทุกข์ จึงเราเอาหลักธรรมสติปัฏฐานนำมาปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักเกณฑ์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทจากเหตุผลที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง

^{๖๓} ธรรมปทฎฐกถาย ญญโฐ ภาคกรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๓๑), หน้า ๖๗.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.